

GEORG KÜHLEWIND

A beszélő ember

Az ember a nyelvi jelenség fényében

Fordította
Böszörményi László

Köszönetet mondok Professor Dr. Hermann Bergernek számos jó tanácsáért és a számtalan beszélgetésért, amikben, hála kimeríthetetlen nyelvi tudásának, megtanultam helyesen látni a döntő témákat. Továbbá hálásan köszönöm Christine Schulte, Longin Pribe, Ludge Kemper és Frank Simon fáradhatatlan segítségét a szöveg nyelvi gondozásában.

Tartalomjegyzék

I.	Hogyan lehetséges nyelvtudomány?	4
I. 1.	<i>A vizsgálat különleges tárgya.....</i>	4
I. 2.	<i>A nyelvtől független gondolkodás</i>	6
I. 3.	<i>A reflektáló tudat.....</i>	10
I. 4.	<i>A nyelv, mint az értés jel-rendszere.....</i>	16
II.	A szó kettős természete	23
II. 1.	<i>A szóló szó</i>	23
II. 2.	<i>Elképzelések a nyelv kettős természetéről.....</i>	25
II. 3.	<i>A jel viszonya a beszéd rejtett részéhez</i>	37
II.4.	<i>A Szó középső birodalma</i>	43

I. Hogyan lehetséges nyelvtudomány?

I. 1. A vizsgálat különleges tárgya

Egy tudományos vizsgálat megkívánja, hogy eszközei és módszerei és maga a vizsgáló tudat különbözzenek a vizsgálat tárgyától. Csak ez biztosíthatja, hogy tárgy és vizsgálódás nem befolyásolják egymást kölcsönösen. A természettudományban messzemenően megvalósult ez a függetlenség; de ahol nem lehet elválasztani a tárgyat és a kutatási tevékenység befolyását a tárgyra (ld. Heisenberg bizonytalansági relációja), ott korlátokba ütközik a megismerés. Az ún. szellemtudományok ismerik a kutatónak a tárgyra gyakorolt másfajta „befolyását” is: amikor az alany pszichológiailag nem elfogulatlan a tárggyal szemben, amint pl. a történelmi kutatásban gyakran megfigyelhető. Az ilyen „ideológiai” előítéletek veszélye mindig fennáll, ha a vizsgálat tárgyának köze van az emberhez, aki a vizsgálatot végzi, még a természettudományban is, mint pl. az állatfajok emberhez vezető fejlődéstörténetének elmélete, vagy a kozmogóniai elméletek mutatják. Ezeket közösen *pszichológiai* függőségeknek nevezhetjük.

Ha olyan terület felé fordul a kutatás, mint az ismeretelmélet, akkor egy további probléma merül fel.¹ A megismerés, aminek lehetőségeit, határait és feltételeit vizsgálni akarjuk, ugyanaz, mint amivel a vizsgálatot végezzük. Ha a megismerés egyetlen szintre korlátozódik, akkor elvileg lehetetlen megbízható ismeretelmélet vagy tudományelmélet. Ha azonban van arra mód, hogy a megismerés szintje fokozatosan emelkedjék, akkor egy magasabb szintről rá lehet látni egy alacsonyabb szintre, onnan meg lehet írni az alacsonyabb szintű megismerés működésének elméletét. Az évszázadok során létrejött legtöbb ismeretelmélet és tudományelmélet azért alkalmatlan, mert ezt a problémát nem oldotta meg, sőt gyakran észre se vette. Az előítéletek problémájától való megkülönböztetésül ezt a *szellemi* függetlenség problémájának tekinthetjük.

A nyelvtudománynak ebből a szempontból mindkét nehézséggel szembe kell néznie. Mivel a nyelv az *ember beszédén* keresztül jelenik meg, a kutató képe az emberről befolyással van a vizsgálatra, amire a nyelvtudomány története számos példával szolgál. Másrészt azonban a beszédnek mindig tartalma, gondolati tartalma van, és ezért a *szellemi függetlenség* problémája is fölmerül. Amennyiben a beszéd nem mechanizmus, nem asszociációk kifejeződése, megértéséhez a gondolkodást kellene „megértenünk”. Mivel és hogyan?

Az igényt, hogy létezik olyan gondolkodás, ami nem mechanikusan meghatározott és nem asszociáció, minden elmélet fenntartja, még azok is, amelyek azt képzelik, hogy épp az ellenkezőjét kell állítaniuk. Legalábbis a saját kijelentéseire vonatkozóan mindenki fenntartja a fenti igényt. Csak meg kell kérdezni: maga az elmélet is asszociáció vagy determinált természeti folyamat eredménye-e. Ha igen, akkor se igazság, se tévedés értéke nincsen, mert egy természeti folyamatra vonatkozóan nincs értelme „igazságról” vagy „tévedésről” beszélni. Ha egy elmélet egy természeti folyamat eredménye, akkor nem lehet se bebizonyítani, se falzifikálni², mert mindkettő maga is ugyanolyan meghatározott természeti folyamat lenne,

¹ Leonard Nelson: *Die Unmöglichkeit der Erkenntnistheorie*, A. I. Wittenberg, *Vom den Denken in Begriffen* c. könyvében idézve.

² A tudományelmélet fogalma (ld. pl. Karl Poppernél). Egy tudományos állítás annál értékesebb, minél inkább falzifikálható; cáfolható. Például az a kijelentés, hogy „minden holló fekete”, tudományosan értékesebb egy

vagyis az ilyen „elmélet” nem része a tudománynak, nem elmélet. Az se segít, ha valaki óvatosan azt mondja: „de akkor is lehetne, hogy így van”, mert, ha a kijelentés természeti folyamat, akkor ezt a mondatot se lehet a valóság igényének komolyságával mondani. Ahogy azt se, ha valaki azt mondja, hogy „igen, ez nem is igazság, csak vélemény, hit”. Az utolsó mondatot mindig „komolyan” gondolja a beszélő, teljes érvényűnek tekinti, és nem egy determinált természeti folyamat eredményének.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ne létezne bőven szinte teljesen mechanisztikus, asszociatív „gondolkodás” és „beszéd”. De egyszer ezeknek az elemeit is valódi gondolkodás hozta létre, értette meg.

A természettudomány annak köszönheti sikereit, hogy először is gondosan kiiktatta látóköréből a megismerő princípiumot, a kutató embert. Hagyjuk nyitva a kérdést, hogy ennek csak pozitív következményei vannak-e. A nyelv és a beszéd azonban nem a természet terméke és nem természeti folyamat, mivel éppen az őket vizsgáló ember tevékenysége hozza őket létre, mint azt a gondolkodást is, amivel a természetet vizsgálja. Éppen ezért a nyelv soha sincs „kész”; változik, mert az ember is változik, aki nemcsak kész természeti lény, hanem kultúrája is van, ami a beszéden alapul és vele együtt változik. A beszéd és a nyelv forrása a természeten kívül van, a beszélő emberben. A nyelvben nem találunk okságot: a hangzót nem az előtte lévő hangzó okozza, se a szót egy másik szó, a mondatot egy másik mondat. A hangzók, szavak és mondatok közötti összefüggés nem kauzális, nem található meg a megjelenő beszéd szintjén, hanem *fölötte*: az ember mondani akar valamit, és ehhez használja az – esetleg általa választott – nyelvet, fonológiai, nyelvtani és szemantikai rendszerével egyetemben. A legtriviálisabb, aktuális gondolkodást nem igénylő szöveg („dohányozni tilos”) is jelentést hordoz a tudatnak, amit nyelvi formában közöl. Még a morfémaig lebontott nyelvnek is kettős természete van: megjelenő *jelből* áll, ami *jelentést* hordoz a tudat számára.

Akkor tudunk rákérdezni arra, hogy mi a kapcsolat a beszéd, a nyelv és a gondolkodás, a „jelentés” között, ha *felfedezzük* a beszédet és a nyelvet, mint jelenséget. Hogyan, mivel fedezzük fel? Mindenesetre az ember fedezi fel, és nem valamelyik érzékszerv, sem a szem, sem a hallás. Ha szükségesek is hozzá az érzékszervek, de nem elégségesek: az érzékszervek csak a megjelenő jeleket érzékelik, amik *önmagukban* még nem alkotnak nyelvet, beszédet; az érzékszervektől nem tudhatjuk meg, hogy nem zörejek, hanem jelek – értelem, jelentés jelei. A nyelv felfedezésének az a feltétele, hogy a gondolkodás, legalábbis részben, függetlenné válik a nyelvtől, nem tapad hozzá *teljesen*, különben nem lenne olyan fórum, ahonnan rálátnánk a nyelvre. A kisgyerek a „beszédtanulás” során nem tud rálátni a nyelvre, és még utána sem egy ideig, akárcsak a ma is archaikus tudatban élő népek sem, és egyetlen nép sem a fejlődés korai stádiumában. A nyelv észrevétele egyszersmind azt is jelenti, hogy a tudat reflektálni tud önmagára: a nyelvet a tudatban fedezzük fel. A tudatra és a tudati jelenségekre vonatkozó kifejezések későn jelennek meg és csak néhány évszázada vannak *általános* használatban. Ne tévesszen meg bennünket az, hogy léteznek nagyon korai leírások a tudatról és – nagyon pontos – nyelvtanok: ezek egyes, kivételes emberektől származnak – az ilyen tudás nem volt „közvagyon”. Ma minden normális ember ért valamit az olyan kifejezéseken, mint „tudat”, „nyelv”, „lelkiismeret”, „gondolkodás”. A nyelv és a beszéd felfedezésének és kutatásának szükséges előfeltétele a nyelvtől független gondolkodás.

olyan kijelentésnél, hogy „a hollók általában feketék”, mert bebizonyítani az elsőt se lehet – meg kellene nézni hozzá a világ összes hollóját térben és időben –, de egyetlen nem-fekete hollóval falzifikálható, míg a másodikat falzifikálni se lehet. (Ford.)

I. 2. A nyelvtől független gondolkodás

Azt, hogy gondolat nélkül is lehet beszélni, szavakat mondani, közismert, már Shakespeare is igen jól megfigyelte (Hamlet, III. felvonás, 2. jelenet):

„My words fly up, my thoughts remain below,
Words without thoughts never to heaven go.”³

Az, hogy létezik “szavak nélküli” – nyelvnélküli – gondolkodás, már nem tapasztalható közvetlenül, kifejezetten erre irányuló tudati iskolázás nélkül, hacsak nem egy intuitíven fölmerülő új idea tapasztalásában a tudat peremén, aminek a kifejezéséért azután nyilvánvalóan *utólag* kell erőfeszítéseket tennünk. Közvetve azonban nem nehéz észlelni ennek a gondolkodásnak a létezését. Már a nyelvi jelek *jelentésére* irányuló kínzó kérdés is arra utal, hogy a *jelentés* eloldódhat a megjelenő jeltől, sőt, aki fölteszi ezt a kérdést, már így is gondolja. Hallgatólagosan minden nyelvkritika föltételezi a gondolkodás függetlenségét a nyelvtől; a fordítás képessége is ezen alapul. Egy jó fordításban nem szavakat fordítunk, hanem az egyik nyelven adott mondat, vagy hosszabb szövegrész *értelmét*. A fordítónak meg kell értenie a fordítandó nyelvi kifejezés értelmét, hogy aztán a másik nyelv kifejezési formáiba ölthesse.⁴ De az átmenetben az egyik nyelvről a másikra, a fordítóban nyelvi kifejezés *nélkül* kell jelen lennie a jelentésnek. Ez a jelenség két fontos kérdést vet fel: Hogyan értjük meg egyáltalán egy mondat értelmét? Miért nem tapasztalja a fordító a fordítandó mondat nyelvnélküli jelentését *teljes világosságában*?⁵

Egy mondat megértését a III. fejezetben írjuk le részletesen. De annyit minden további nélkül be lehet látni, hogy az értés túlmegy a szavakon, az egyes szavak értésén. Ezt tapasztalhatjuk például egy idegen nyelv tanulásakor, amikor minden szót „értünk” egy mondatban – és mégsem értjük a mondatot. Ráadásul az egyes szavak jelentését sokszor nem is lehet függetleníteni a mondattól, az izoláló nyelvekben⁶ ez eleve nem lehetséges. Ugyanezt tapasztalja a gyerek az olvasni tanulás egy szakaszában. Már a szót is a hangzókából kell „összeolvasni” vagy „összehallani”. Egy mondat értelme a mondat *összes* szavában van, és mindegyikben *egyszerre*: a mondat persze a fordított úton jött létre. *Előbb* van ott az értelem, és hozzá választjuk a megfelelő szavakat, ragozást, szórendet stb. Magának a beszélőnek is csak akkor válik teljesen világossá az értelem, ha szavakba öntötte: maga az *értelem* azonban egyáltalán nem jelenik meg jel formájában, hanem az akusztikus vagy optikai jelek *összeolvasása* révén válik jelentéssé a tudatban. Itt mutatkozik meg minden nyelvi jelenség rejtett oldala.

³ „Fölszárnnyal a szó, eszme lenn marad \ Szó, eszme nélkül, mennybe sohse hat.” (Arany János fordítása).

⁴ Itt fölmerülhet a kérdés, hogy az azóta megjelent mesterséges intelligencia alapú fordítórendszerek nem cáfolják-e ezt a kijelentést. Véleményem szerint egyáltalán nem. Az ilyen rendszerek igen nagyszámú példa statisztikai kiértékelése alapján jó minőségben tudnak sematikusan fordítani. Nagyszerű eszköz egy mosógép használati utasításának vagy egy számítógép beállítási szabályainak fordítására. De például merőben *újszerű* költői vagy humoros vagy meditatív szövegek esetében az ilyen rendszernek esélye sincs jó (!) fordításra. (Ford.)

⁵ Egy meditatív szöveg fordításakor éppen ebben áll a kihívás; hogy a fordítónak erre a „teljesen világos” – meditatív – értésre kell(enne) törekednie. (Ford.)

⁶ Olyan nyelvek, amelyekben a szó helye a mondatban módosítja a szó értelmét (pl. a kínai). A magyarban is mást jelent például az, hogy „szeretem a krumplilevest” vagy „a krumplilevest szeretem”. Előbbi arra utal, hogy még sok másfajta levest is szeretek, utóbbi inkább arra, hogy a többi nem szeretem. (Ford.)

Ha a gondolkodás tényleg gondolkodik, vagyis újat gondol, ami a felnőtténél nagyon ritka, de a gyereknél a beszédtanulási korban igen gyakori, szinte kizárólagos, akkor a gondolkodás *improvizál*. Vagyis nem tudjuk előre, hogy mit fogunk gondolni, mert ha tudnánk, akkor már gondoltuk volna. Az improvizált gondolkodásnak nyelvi kifejezést kell találnia, ami a „modern” nyelvek esetében rögzített szókincset és nyelvtant jelent; csak egy nyelvi rendszeren belül lehet improvizálni. Improvizáció mégis lehetséges, mert ha új ideák, új fogalmak kifejezésére nem is jönnek létre új szavak, a szavak jelentése nem teljesen rögzített, jelentősen megváltozhat egy új kontextusban, egy szó-jel új értelmet kaphat – leszámítva a tudományos-technikai szakkifejezéseket. Ez megvilágítja azt az egyszerű és logikus tényállást, hogy ha a beszéd tényleg mond valamit, akkor *először az értelmének* kell meglennie, még mielőtt önmagunkban megfogalmaznánk. *Aztán* létrejöhet az értelemnek megfelelő megfogalmazás. Azt, hogy „előbb” és „utóbb” nem időben, legalábbis nem csak időben értjük, hanem lényegét tekintve.

Ha idegen nyelvet tanulunk vagy tanulmányozunk, gyakran találunk olyan szavakat és fogalmakat az egyik nyelvben, aminek nincs megfelelője a másikban. Ez annál inkább így van, minél távolabban álló nyelvekről van szó. A nyelvek különbözőképpen tagolják a fogalmi világot és az észleleti világot is: az észleleti világra vonatkozóan feltűnő példa a színskála különböző felosztása. Az ilyen esetekben a felnőtt számára nincs más lehetőség, mint, hogy a kontextusból intuitívan értse meg az önmagában lefordíthatatlan kifejezés értelmét: nincs más mód a szavak kölcsönös tisztázására. Egy szó körülírása is kontextus-megadás. Egész ragozások, esetek, értelemmódosító szuffixumok is előfordulhatnak az egyik nyelvben és hiányozhatnak a másikban. Mégis, minden ember meg tud tanulni bármilyen nyelvet, „megértheti” idegenszerűségének jellegét. Ez csak nyelvtől, ill. szavaktól független gondolkodás segítségével lehetséges. Bőségesen találhatunk példákat egymástól nagyon eltérő nyelvekre európai-amerikai kutatók leírásaiban a kínairól vagy az eszkimó és az indián nyelvekről.

Az anyanyelvben ismeretlen kifejezések megértésének hogyanjára vonatkozó kérdés rögtön maga után von egy jóval nehezebbet is: hogyan érti meg a gyerek az anyanyelv első szavait, a fordítás bármilyen lehetősége nélkül, sőt, anélkül, hogy gondolkodni tudna? Ezzel külön fejezetben foglalkozunk majd, főleg azért, mert ez a folyamat sok mindent megvilágít a beszéd és a gondolkodás lényegét illetően.

Széles körben elterjedt az a nézet, hogy csak szavakban tudunk beszélni. Ez a tudati folyamat elégtelen megfigyeléséből származik: a diszkurzív tudat⁷ ugyanis valóban csak szavakban tudja megragadni önmagát, de észrevehetné, hogy gondolkodás közben a szavakat a tudat meg-nem-figyelt mozgásai és rejtett összefüggései segítségével helyezzük el és értjük meg. A fenti nézetet másrészt az táplálja, hogy elveszett az a magasabb szintű szó-jellegűségekre vonatkozó áthagyományozott régi tudás, ami még élt a régi kultúrákban, mint például az óindiai kultúrában. Ugyanezt mondhatjuk az európai Logosz tanításról, ami körülbelül Hérakleitoszsal kezdődött és a kereszténység első századában ment feledésbe. Ezek szerint a régi felfogások szerint a nyelvek megjelenő szavai csak utolsó, gyenge nyúlványai az élő, folyékonyabb és átfogóbb, az észleleti világban meg-nem-jelenő, de az emberi szellem tudatfölötti részében valóságként élő szó-jellegűségeknél. Az ismertebb gondolkodók között tudtommal csak

⁷ következtető tudat (Ford.)

Aquinói Szent Tamás képvisel hasonló felfogást.⁸ Ma azonban minden hagyománytól függetlenül, újra elnyerhetnénk az elveszett tudást, mert, ahogy a tárgyalt példák mutatják, az újabb korban általánosan kifejlődött a nyelvtől független gondolkodás képessége. A nyelvészet tudósai egészen különös mértékben használják ezt a képességet, annál feltűnőbb – de igen jellemző –, amit Saussure⁹ mond:

„A természete szerint kaotikus gondolkodás arra kényszerül, hogy tagolásokon keresztül pontosítsa magát” – ugyanis a nyelvi rendszerben. *„Pszichológiailag tekintve, szavakban való kifejeződésétől eltekintve gondolkodásunk alaktalan és meghatározatlan tömeg... A gondolkodás önmagában olyan, mint egy ködfelhő, amiben semmilyen szükségszerű elhatárolódás nincs... és minden meghatározatlan, amíg a nyelv meg nem jelenik.”* Bármennyire van benne valami – igaz, félreértett – igazság, meg lehet kérdezni, hogy miszerint formálódnak, épülnek fel a szavak és mondatok, ha nem valamilyen „értelem”, valamilyen tartalmi kijelentés szerint, ami megformálatlanul is vezeti az embert.

Manapság természetes, hogy emberek, akik több nyelvet tudnak, fordítani is tudnak közöttük, noha e tekintetben a nyelvtudás szintjétől függetlenül is nagy különbségek vannak egyes emberek között. Néhány évszázaddal korábban ez a képesség még ritka volt, ezért is álltak nagy becsben a tolmácsok. A fordítási képesség második fokán válik lehetővé a computer, aminek feltalálása azon alapszik, hogy az ember képessé vált arra, hogy ne csak egyes mondatokat tudjon szavak nélkül gondolni, hanem egész gondolati műveleteket és ezek sorozatát is. Ez teszi lehetővé, hogy ezeket szimbolikus nyelvekbe öntsük¹⁰.

Történetileg már jóval korábban megjelent ez a képesség egyes gondolkodóknál. A nominalizmus képviselői láthatólag képesek voltak arra, hogy úgy képzeljék a dolgokat, mint amik fogalom nélkül léteznek. Valójában nem vették észre, hogy a tárgyat akkor is valamilyen meghatározottnak tekintették, vagyis fogalmilag ragadták meg, de *szavak nélkül* gondolták; szavak nélküli gondolkodással értették meg.

A mai ember szellemére kétségkívül érvényes az angol pszichológus Kenny¹¹ leírása:

„Szellemünk abban a képességben áll, hogy el tudjuk nyerni azt a képességet, hogy úgy bányjunk szimbólumokkal, hogy saját tevékenységünk tegye őket szimbólumokká és adjon nekik jelentést.”

Ha az ember önmaga által meghatározott jelentéssel bíró szimbólumokká tud tenni jeleket, akkor képesnek kell lennie arra, hogy a jelek jelentését – tehát a szimbólumokat – a szavaktól függetlenül is megértse és gondolja. A gyerek még nem rendelkezik ezzel a képességgel a beszédtanulás során, és még utána is egy ideig: készen kapja a szimbólumokat – a szavakat –, a velük való bánásmódot és jelentésüket is.

Mivel minden nyelvtudós a nyelvtől független gondolkodással dolgozik, azzal *kell* dolgoznia, jogos a kérdés, hogy miért véli Saussure-höz hasonlóan sok nyelvtudós, hogy szavak nélkül az ember nem tud gondolkodni, legalábbis nem elég világosan. A válasz egyrészt abból a

⁸ Aquinói Tamás: *Quaestiones disputate de veritate / Az igazság vizsgálata*, idézi Hans Arens: *Sprachwissenschaft*, Frankfurt/M, 1974 (Fischer Verlag), 40. oldaltól.

⁹ F. de Saussure: *Grundlagen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, idézi Arens, mint fent, 450. oldaltól.

¹⁰ Példa erre a George Boole-ról elnevezett Boole-logika, amiben a logikai műveletek („és”, „vagy”, „negáció”), kötött értelmet kapnak. Ez lehetővé teszi, hogy automatikusan végezzünk logikai műveleteket, de egyszersmind kizárja, hogy új értelmet kapjon például valaminek a tagadása (mint a költészetben vagy a humorban). (Ford.)

¹¹ A.J.P. Kenny (et alii): *The Origin of the Soul*, Oxford, 1973.

megfigyelésből adódik, hogy az, hogy tudunk valamit csinálni, hogy kompetensnek vagyunk valamiben, nem feltétlenül jelenti azt, hogy tudatában is vagyunk az adott képességnek. Erre a beszélni tudás a legjobb és legkézenfekvőbb példa. Sem a gyerek, sem a felnőtt nincs tudatában annak, hogy hogyan beszél, hogyan építi fel a mondatokat, hogyan képezi a hangzókat. Éppen így van azzal a képességgel is, ami lehetővé teszi, hogy vizsgálat tárgyává tegyünk a nyelvet, a beszédet: sok kutató rendelkezik vele anélkül, hogy tudatára ébredt volna.

Másrészt megfigyelhető, hogy majdnem tipológiailag meg lehet indokolni, hogy valaki lehetségesnek vagy lehetetlennek tartja-e a nyelvtől független gondolkodást. Azok a gondolkodók, akikben tudatossá vált ez a képesség, általában az emberi tudat mély megfigyelői, mint Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás, Dante, Beauzée, Wittgenstein, Chomsky, Strawson. Azokat, akik nem veszik észre vagy tagadják a nyelvtől független gondolkodást, két csoportra lehet osztani – miközben mindkét csoport tagjai igénybe veszik a figyelmen kívül hagyott képességet. Az egyik csoportot nevezhetjük nominalistáknak, akik szerint a szórend és a hangzók kapcsolata „tetszőleges” (Saussure és számos strukturalista), akik szerint tehát a nyelv valaminek a „megnevezése”, ami megnevezés nélkül is létezik az ember számára. Ezeknek a gondolkodóknak tulajdonképpen észre kellene venniük a nyelvtől független gondolkodást, amikor a még meg nem nevezett tárgyra utalnak, mert csak azt tudjuk megnevezni, amit fogalmilag megragadtunk.

A másik csoport, az „energetikus” nyelvfelfogás követői, köztük olyan személyiségek, mint Humboldt, Cassirer, Weissberger és Whorf, akik szerint a gondolkodást az anyanyelv formálja és befolyásolja, akiket annyira lenyűgöz ez a kétségkívül jelentős, de nem abszolút igazság, hogy ezért nem veszik észre saját nyelvtől független gondolkodásukat, ami ezt a felfedezést egyáltalán lehetővé teszi. Mindkét csoport közös vonása, hogy nem veszik tekintetbe azt a gondolkodást, amivel elméleteiket kibontakoztatják. Ugyanez áll Hjelmslev¹²-re is, aki kifejezés és tartalom kölcsönös függőségét, „szolidaritását” véli megtalálni, miközben csak kontextuális függőségeket tételez fel. Megkérdezhetné önmagát: milyen gondolkodás az, ami megmutatja neki kifejezés és tartalom „szolidaritását”, vagy megengedi a kontextuális jelentés megfogalmazását: hogyan jöhetne létre egy „kontextus”, és hogyan érthetnénk meg, ha „jelei” a kontextusból nyerik jelentésüket? A nyelvet illetően Ágoston messzemenően nominalista állásponton van¹³, míg Dante¹⁴ és Beauzée¹⁵ a physei¹⁶ elmélet követőinek bizonyulnak.

Leginkább tulajdonképpen azoknak a kutatóknak kellene észrevenniük a nyelvtől független gondolkodást, akik a nyelv és a beszéd lényegét valamilyen jelentés kifejezésében látják, vagyis a *mondatot* tekintik a beszéd elsődlegesen adott elemének, mint Steinthal¹⁷, Wegener¹⁸, Wundt¹⁹, Croce²⁰, Trier²¹ stb.

¹² L. Hjelmslev: *Prolegomena to a theory of language*, idézi Arens, mint fent, 589-599. old.

¹³ Augustinus: *Confessiones* I./8.

¹⁴ Dante: *De vulgari eloquentia*, idézi Arens, mint fent, 55-58. old.

¹⁵ N. Beauzée: *Grammaire générale*, idézi Arens, mint fent, 114-119. old.

¹⁶ A dolgok nevei természettől fogva (physei) helyesek.

¹⁷ H. Steinthal: *Abriß der Sprachwissenschaft*, idézi Arens, mint fent, 277-285. old.

¹⁸ Ph. Wegener: *Untersuchungen über die Grundlagen des Sprachlebens*, idézi Arens, mint fent, 376-386. old.

¹⁹ W. Wundt: *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*, idézi Arens, mint fent, 415-425. old.

²⁰ B. Croce: *Ästhetik als Wissenschaft des Ausdrucks und allgemeine Linguistik*, idézi Arens, mint fent, 425-438. old.

²¹ J. Trier: *Deutsche Bedeutungsforschung*, idézi Arens, mint fent, 519-522. old.

Előzetesen azt mondhatjuk, hogy az energetikus és nominalista felfogás közötti véleménykülönbséget fejlődési problémának tekinthetjük. A gyerek a beszédtanulás révén és vele egy-időben kezd gondolkodni, és a gondolkodás kezdetben nyelvhez kötött: a fogalmakat a szavak, és ezzel a környezet fogalmai formálják meg; ez a nyelv energetikus szakasza. A nyelv által kialakított gondolkodás később átveszi a fogalomalkotás tevékenységét, és többé-kevésbé emancipálódik az adott nyelvtől és az általa adott fogalmaktól: ez a beszéd nominalista szakasza. Az emberiség vagy az emberek csoportjai hasonló tudati fejlődésen mentek és mennek át.

A nyelvekre és a beszédre vonatkozó eddigi megfontolásokból látható, hogy a nyelvtudomány története során feltett kérdések nagy része, tulajdonképpen az összes lényeges kérdés *egyszerre* merül fel. És a beszéd természetéhez tartozik, hogy az egyszerre felmerülő és kölcsönhatásban álló kérdéseket a beszéd megjelenő folyamának linearitásában csak sorban, *egyiket a másik után* lehet tárgyalni, ahogy a következő fejezetekben történni fog. Az ilyen eljárás jellegzetes nehézsége a problémák, ill. a rájuk adott válaszok kölcsönös függőségében áll. Ez szemlélteti, hogy a beszéd *megjelenő* része lineáris: mögötte fölsejlik és láthatóvá válik a rejtett forrás, az értő-kérdező fórum, amelyben *egyszerre van jelen* az összes, időben és az írás térbeliségében kibontakozó gondolat.

De még a nyelvnek ezt a kettősségét sem lehetne fölfedezni, ha nem létezne nyelvtől független értés és gondolkodás. Először azt a tudati szerkezetet írjuk le, ami megfelel ennek a kettősségnek, és ami egyszersmind lehetővé teszi.

I. 3. *A reflektáló tudat*

Közönségesen nem igazi tapasztalás, hogy van szavak nélküli gondolkodás, inkább csak biztos következtetés – kell lennie valamilyen szabálynak, ami szerint megválasztjuk a szavakat, ragozásukat, összetételüket. Különösen nagy intuíciók pillanataiban át is élhető ez a gondolkodás, mint tapasztalás a tudat peremén.

A „szavakban való gondolkodást” jól meg lehet figyelni, és ez a megfigyelés „szavak nélküli” gondolkodás segítségével történik, de utóbbi maga legtöbbször rejtve marad a háttérben. „*Gondolkodom, tehát...*” Aki ilyen kijelentést tesz, eltér a gondolkodás *naiv* használatától, amit az ember már korábban is rá tud irányítani egyéb tárgyakra, de anélkül, hogy önmagára reflektálna. Amikor a skolasztikában fölmerül a kérdés, hogy „*mik az univerzáliák, mik az általános fogalmak?*”, akkor kezdődik a keresztény kultúrában a reflektáló gondolkodás. Ezzel nemcsak a gondolkodás – pontosabban a gondolt – és a megfigyelés tárgyára irányuló nyelv változik meg, hanem az ember viszonya a gondolkodás egyéb tárgyaihoz is.

A környezet, amiben az ember él, a természetes és az általa létrehozott mesterséges környezet, és saját testisége is, törvények alatt álló, kész, zárt világ. Éppen ezért tudjuk megismerni, ezért tudunk törvényeket találni benne. *Ebben* a világban csak törvényszerűségeknek engedelmessé váló folyamatok lehetségesek, új kezdet nem. Az ember látja, átéli, megismeri ezt a világot. Megismerő és alkotó mivoltában újat hoz létre, olyat, ami nélküle nem lenne, mint megismerés, művészet és kultusz, és *ebben* a mivoltában nem tartozik a törvények alatt álló világhoz. Ez azt jelenti, hogy az ember megismerő és alkotó mivoltának megismeréséhez más tudati szintre van szükség, mint a természet, a törvény alatt álló világ megismeréséhez.

Másképp szólván: megismerőként az ember nem tartozik ahhoz a világhoz, amit törvény alatt álló világként ismer meg, és ahhoz, hogy a megismerő embert ismerje meg, másfajta megismerésre van szüksége, mint a természet megismeréséhez. Csak ezzel felel meg az ember annak a követelménynek, hogy a megismerő szellemileg független legyen megismerése tárgyától.

Amikor a reflektáló tudat megjelenik, első pillantása a törvény alatt álló természetre esik. Csak *most* ismeri meg törvényeit. Az új megfigyelő számára okozati láncok múltjaként mutatkozik meg, ami átér az időbeli jövőbe, tovább működik benne, egy olyan jövőben, amiben nem jön és nem is jöhet létre új okozás: ezért törvényszerű, ezért lehet előre látni (pl. a csillagok konstellációját). Hogy miért lép ez a tárgyi világ korábban ismeretlen mértékű körvonalazottságban a gondolkodó megfigyelő tekintete elé, annak az a titka, hogy szétváltak a múlt és a jelen korábban összekeveredett tudati szintjei. Általánossá vált valami, ami korábban csak egyes kiválasztottak számára volt lehetséges; az, hogy az emberek képessé váltak rálátni magára a tudatra, a tudat észre tudja venni saját múltját. Másrészt, ugyanez a tudati fejlődés tette általánossághoz lehetővé, hogy *ásványi* jellegében – tehetetlenségében, halott mivoltában – lássuk az észleleti világot. Korábban – a megfigyelésnek megfelelően – az emberek az élt érezték az eredetinek, a halott forrásának; a reflexió korában a halott ásványiságot tekintik az eredetinek. Radikálisan megváltozik a természet, az ember, a Föld képe: elhalványodik a természet, a tájak, a helyek korábban még tompán észlelt élő és lélekkel átjárt mivolta. Odüsszeusz mitológiai lények által lakott világa visszalép, helyét a newtoni tárgyakkal és törvényszerűségekkel teli világ foglalja el.

Ez azzal függ össze, hogy szétváltnak a tudat *folyamatainak* és a folyamatok *eredményeinek* korábban álomszerű keveredésben átélt szintjei. A gondolkodásból, képzetalkotásból, észlelésből kívülrre kerülő eredményeket – e folyamatok múltját – élesen és éber tudatossággal éljük át, miközben maguk a folyamatok *jelen* mivoltukban a tudatföldről kerülnek, és legfeljebb a tudat peremélményeként válnak sejtethetővé. Ebben az értelemben az új tudatot *múlt-tudatnak* nevezhetjük. Ez határozza meg a világképet. Éberen, világos körvonalazottságban csak azt éljük át, ami kiesett a folyamatokból, ami kívülrre került rajtuk.

Hogy a tudat tartalmainak múlt jellege van, könnyű tapasztalni: a tudat világosan látja saját múltját: jelenét nem tapasztalja, a jelen mindig épp elillan, amint figyelmünket ráirányítjuk; a jövő pedig csak képzet. Amit ezért könnyű „elfelejteni” és gyakran el is felejtik, az a megismerés alapelve: miszerint az a „fórum”, amelyik a tudat múlt jellegét megállapítja, nem lehet maga is a múlt része, mert múltja csak jelenlétnek lehet. De ha erről megfélekedezik az ember, ha a reflektáló tudat a reflexió eredményeinek szintjén akarja megalapozni, ha *ott* keresi önmagát, akkor menthetetlenül *redukciós* elméletek sokaságát hozza létre, amelyek visszavezetik a tudati folyamatokat saját eredményeikre, nem-tudatos folyamatokra, mint a pszichológia, biológia és fiziológia esetében történik, például, amikor természeti folyamatnak tekintik a megismerést.

A redukciós elméletekben a következő történik. Először mindent kikutatnak a – naiv²² – gondolkodás, megismerés segítségével: a világ dolgait, az emberi szervezetet, a szervezet részeit, a benne megfigyelhető fizikai, kémiai, biológiai folyamatokat és törvényeket, anyagait és hatásmechanizmusait. Utána visszavezetik a megismerést az önmaga által megismert dolgokra és jelenségekre, biológiai, fiziológiai, pszichológiai mechanizmusokra – ugyanazzal

²² Adott mivoltában elfogadott. (Ford.)

a gondolkodással és megismeréssel. A tudati folyamatokat nem-tudatos folyamatokra vezetik vissza – tudati folyamatok segítségével. Közben nem veszik észre, hogy egy ilyen konstrukció önmagát relativálja és számolja fel, hogy így az adott elméletet is természeti folyamatnak nyilvánítják, ismét önmaga által. A gondolkodás körben jár, anélkül, hogy észrevenné. Példákat mutatunk erre a nyelvtudomány területéről a 12. fejezetben: gondolkodók, akik azt állítják, hogy a nyelv határozza meg a gondolkodást, máris relativálták a gondolkodást, és ezzel saját elméletüket is. Miközben nem veszik észre, hogy nyelvtől független gondolkodást használnak.

Az értést, a gondolkodást, a tudat egyetlen megismerő funkcióját sem lehet nem-tudatos folyamatokra visszavezetni, mert:

1. maga a visszavezetés tudati funkció – megismerés;
2. ebben az esetben a megismerés – az értés – kauzálisan meghatározott természeti folyamat lenne, aminek nincs igazság vagy tévedés értéke;
3. meg kell kérdezni, hogy *ki*, milyen fórum ítéli meg egy redukcionista elmélet értékét; minden megítélés függvénye lenne ugyanannak a mechanizmusnak.

Értelmetlen lenne minden beszélgetés, írás, vita, hiszen egy mechanizmus függvényei lennének. És még az a gondolat, hogy ez az értelmetlenség ettől még megfelelhetne a valóságnak, sem lenne értékesebb az előbbieknél, vagy bármilyen más gondolatnál, mert ez is ugyanúgy függőségben lenne. Egyik elmélet se lenne jobb, igazabb a másiknál. Nincs olyan gondolat, ami kivezet ebből a körből.

Ha az ember értése, megismerése *teljes mértékben* determinált lenne, akkor nem létezhetne fórum, amelyik ezt megállapítja, még az értés vagy a megismerés fogalma sem létezhetne. Ezt az elméletet nem lehetne se bebizonyítani, se falzifikálni, mert ahhoz is nem-determinált megismerési képességekre lenne szükség. Hogy egy gondolat, ami a természetre vonatkozik, adott körülmények között helyes-e vagy sem, adott esetben kiolvasható kísérleteken nyert tapasztalatokból – amik azonban sohasem bizonyíthatóak. De azt, hogy a gondolkodás determinált-e vagy sem, nem lehet kísérleti tényekkel való összehasonlítással eldönteni, mert a gondolkodásra vonatkozóan önmagán kívül nincs más kísérleti tény.

Az, hogy hipotéziseket, elméleteket falzifikálni lehet, épp azt jelenti, hogy sem ők, sem a cáfolás nem lehetnek meghatározottak, vagyis *van* megismerés, ami nem természeti folyamat. Sok meghatározott, reflexszerű, asszociatív, mechanikai okok által kiváltott folyamat van a tudatban. Ez azt jelenti, hogy vannak tudati folyamatok, amik nem-tudatos folyamatoktól függenek. De nem lehet *minden* tudati folyamat ilyen, mert akkor ezt a jelenséget föl sem lehetne fedezni. Ha a megismerés teljes egészében feltételektől függene, akkor nem lenne mód, hogy fölfedezzük ezt a függőséget.

Ha lehetne nem-megismerésre redukálni a megismerést – amit akkor nem lehetne se bizonyítani, se cáfolni –, akkor föl lehetne tételezni az elméletek „harcát a fönmaradásért”. De *ez a nézet* maga is elmélet – egyébként az állatvilágra vonatkozóan is kérdéses –, vagyis szintén bizonyíthatatlan, és így tovább. Lehetne a gondolkodás véletlen folyamat is, vagyis meghatározottsága követhetetlen lenne. De ebben az esetben is ugyanannyira lehetetlen lenne megkülönböztetni a véletlen szülte „helyes” gondolatokat a „helytelenektől”, mert ehhez is szükség lenne egy olyan gondolkodásra, ami maga nem véletlen folyamat.

A fenti gondolatmenetek mind azt mutatják, hogy a megismerő tudat nem tudja megalapozni önmagát. Ezért van például az, hogy amikor valaki a logikusság, értelmesség vagy igazság kritériumait keresi, már *kritériumok nélkül is tudnia kell*, hogy mi logikus, mi értelmes, mi igaz.

Tudja, és ehhez a *tudatfölötti tudáshoz* szeretne tudatos kritériumokat találni. Hasonló eljárással találkozunk, amikor visszavezetik a piros színt egy adott elektromágneses frekvencia-tartományra. Honnan tudjuk, hogy hol vannak ennek a tartománynak a határai? Az egyszerű szemléletből: ott vannak, ahol a folyamatos tartományt pirosnak látjuk.

Már Aquinói Szent Tamás is tudatában volt annak, hogy az alapvető fogalmakat nem lehet definiálni. Mert egy elem definíciójához legalább három másikra van szükség, ezeknek a definíciójához már kilencre...

Be lehet látni, hogy a megismerési tevékenységet nem lehet nem-megismerő folyamatokra vagy ugyanazon a szinten lejátszódó tudati folyamatokra redukálni, hogy a megismerést, a fogalomalkotást, a gondolkodást nem lehet ugyanazzal a gondolkodással kritizálni, mert ezzel körben járunk. Ebből a belátásból két lehetőség adódik: vagy beletörődünk abba, hogy nem tudjuk megérteni a megismerő embert, vagy elkezdünk olyan utakat keresni, amiken a tudatosság szintje emelkedni tud. További vizsgálódásaink menetét ez a második lehetőség irányítja.

Ha meg akarjuk alapozni a nyelvtudományt, mindig újra meg kell kérdeznünk: mi a nyelv és a gondolkodás viszonya? Honnan jön a gondolkodás, a megismerés, ha a reduktív válaszok *elvileg* elfogadhatatlanok? Az ürességet, amihez ez a belátás vezet, a *tapasztalat* szerint nem lehet kitölteni ugyanazon a múlt tudati szinten. További megfigyeléseket végezhetünk azonban a tudat peremén, amit a reflektáló tudat kettőssége – jelenléti és múlt szintje – tesz lehetővé.

Ha az ember megszokott szó-gondolkodásával tekint a szavak nélküli gondolkodás felé, hasonlóan látja azt, mint Saussure. „*A természete szerint kaotikus gondolkodást a nyelv arra kényszeríti, hogy a tagolás által pontosítsa magát; nem kerül sor tehát se a gondolatok anyagivá válására, se a hangzók átszellemítésére, hanem arról a valamelyest misztikus tényről van szó, hogy a „hangzó-gondolat”²³ beosztásokat hoz magával és a nyelv kitagolja egységeit, azáltal, hogy két formátlan tömeg közé helyezkedik...*”⁹. Ami biztosan misztikus, az ez a felfogás. Ebből kiindulva nehéz lesz megmondani, hogy *hogyan* jön létre a gondolkodás „tagolása” szavakba, mondatokba. Ki vagy mi „kényszeríti” arra, hogy pontosítsa magát? Miszerint jönnek létre azok a „beosztások”, amiket a „hangzó-gondolat” magával hoz? És miféle személy a nyelv, hogy „kitagolja egységeit”? Saussure és sok más gondolkodó is teljesen elbizonytalanodik, ha a tudat forrásainak irányába pillant; ennek számos oka van. Amit azonban meg lehet figyelni és sok nyelvész észre is vette, az az, hogy a beszéd és a gondolkodás *folyamataiban* tudat fölötti tevékenység. Senki se *tudja*, hogy *hogyan* gondolkodik, mert a gondolkodásról nincs tapasztalásunk, nem vagyunk tudatában, akkor a legkevésbé, amikor tényleg, vagyis improvizálva gondolkodunk. A beszéddel ugyanez a helyzet. Senki sem tudatos abban, ahogy a hangzókat képezi, ahogy anyanyelve nyelvtanát egy korábban sose hallott vagy saját maga által alkotott mondatban „alkalmazza” – azt se kell tudni hozzá, hogy egyáltalán létezik nyelvtan és fonetika. És mégis, a nyelvben érvényes fonetikai szabályokat még akkor is betartjuk, ha nem létező szavakat találunk ki. Egy német vagy angol szó-kitaláció garantáltan nem kezdődik tl-lel vagy ng-vel; az első hangzócsoporthoz gyakori indián, a második afrikai nyelvekben²⁴.

²³ Hangosan kimondott gondolat, hang-gondolatra is lehet fordítani. (Ford.)

²⁴ Költők gyakran hoznak létre játékos szó-kreációkat, mint pl. Kosztolányi Dezső, amikor azt mondta, hogy azért nem tudna külföldön élni, mert azt, hogy beteg, több nyelvre is le tudja fordítani, de azt, hogy „breteg” egyikre se. (Ford.)

A gyerek nem tudatosan tanul meg beszélni – ezt a kérdést még részletesen tárgyaljuk – semmit sem tud nyelvtanról, logikáról, szabályokról, azt sem tudja, hogy van olyan, hogy nyelv, szavak, hangzók. És mégis hamar kompetensebb lesz saját anyanyelvében, mint pl. egy idegen nyelvű nyelvész, aki hosszasan tanulmányozta ugyanazt a nyelvet. Aki egyébként a saját anyanyelvét ugyancsak reflexió-mentesen, tudatfölötti kompetenciával használja, ahogy gyerekkorában megtanulta.

A beszéd és a gondolkodás képességét – mindkettőt egyszerre „tanuljuk meg” – tudat *fölöttinek* nevezzük, ellentétben a lélek tudatos és tudat *alatti* rétegeivel. Utóbbi nem megismerő és kommunikatív képességekből, hanem asszociatív kapcsolódó, megformált gondolati, érzésszerű és akarati formákból áll. „Miért”-jükről a tudat nem tud számot adni.

A beszéd és gondolkodás képessége – Kenny²⁵ ezt nevezi „szellemnek” – nem egyszerű biológiai adottság. Egészséges fiziológiai alap nélkül ugyan sose fog működni²⁶, de nem örökletes, és nem is fejlődik ki önmagától, mint a nemi érettség. Egyes egyedül a beszélő és gondolkodó emberi környezet bontakoztatja ki. A származás, a szülők nyelve semmit se határoz meg, még a nyelv iránti preferenciát sem. Hasonló mondjuk a zongorázási képességhez: az, hogy a szülők jól zongoráznak, nem biztosíték arra, hogy a gyerek is tehetséges lesz. J. S. Bach zenei tehetsége lassan elapad az utódokban. De az ilyen megfigyelésektől eltekintve is kimutattuk, hogy a kognitív és kommunikatív képességeket elvileg nem lehet nem-kognitív jelenségekre visszavezetni, így örökölhető biológiai tulajdonságokra sem. Ez azt jelenti, hogy ezekben a tudatfölötti képességekben, amelyekből egész tudati életünk származik, *eredeti, elsődleges realitást*, szellemi valóságot kell látnunk. *Ez a legegyszerűbb hipotézis*²⁷. Az értés, a megismerés, a beszéd egyéb – kivétel nélkül reduktív – „magyarázatai”, alkalmatlanságukat leszámítva is rendkívül bonyolult és önmaguknak ellentmondó modellekhez vezetnek (mint pl. a generatív nyelvtan²⁸), és egészen bizonyosan nem magyarázzák meg, hogy hogyan tanul meg a gyerek beszélni. Mechanikus utánzását adják annak, amit a gyerek, az ember nem mechanikusan, hanem *értően* tesz. Ahhoz, hogy asszociatív mechanizmusok létrejöhessenek, elemeit – mint pl. a képzeteket – előbb a gondolkodásnak és az észlelésnek, vagyis a megismerésnek kell létrehozni. Nem is vitás, hogy az emberi viselkedés nagy része inger-válasz (stimulus-response) jellegű, de ezeknek az elemeit is valamikor meg kellett *értetnünk*. A következő fejezetekben részletesen tárgyaljuk a beszéd- és gondolkodási kompetencia tudatfölötti szellemi lélek-rétegének megfigyelhető tulajdonságait. Az ilyen képességek *megjelenéséhez* természetesen szükség van megfelelő fizikai apparátusra; a legnagyobb zongorista is csak keveset tud megmutatni képességeiből egy rossz hangszeren, hangszer nélkül pedig még annyit se. De azért legalábbis elhamarkodott volna a zene eredetét, forrását a zongorában keresni. A lingvisztika azért hivatkozhat a biológiai alapokra, mert általában a gondolkodástól függetlenül vizsgálja a nyelvi jelenségeket; különben ki kellene mutatnia, hogy a logika és törvényei biológiailag vagy fiziológiailag meghatározottak. De ez megint csak a gondolkodás redukciója lenne, aminek lehetetlenségét már megmutattuk.

²⁵ Sir Anthony Kenny, angol filozófus, sokat foglalkozott többek között Aquinói Szent Tamás munkáival. (Ford.)

²⁶ Ha az agy súlyosan sérült, akkor a beszéd és a gondolkodás elsajátítása nehezzé, esetleg lehetetlenné válik. Nem a szellem hiánya miatt, hanem mert a beszéd és gondolkodás az agyat használja eszközüül. (Ford.)

²⁷ A tudományelmélet szerint, ha több hipotézis áll rendelkezésre, akkor a legegyszerűbbet kell előnyben részesíteni. Így például Kepler geocentrikus modellje sokkal egyszerűbb a ptolemaioszi heliocentrikus modellnél. (Ford.)

²⁸ Noah Chomsky, amerikai nyelvész elmélete. (Ford.)

Minden valódi beszédnek *érthető* tartalma van, amit a beszélő bizonyos mértékű kreativitása hoz létre. Ha a tartalom új, akkor már a nyelvhasználat előtt „ott” kell lennie, különben nem lenne szabály, ami szerint a beszélő beszédét irányítsa. Ha jól ismert nyelven beszél, akkor *nem próbálkozik*, nem tesz kísérleteket arra, hogy mondandóját a *nyelvi szabályoknak* megfelelő formába hozza. Legfeljebb arra, hogy minél pontosabban és plasztikusabban fejezze ki a „tartalmat”, és éppen ez mutatja, hogy a kifejezett tartalmat össze tudja vetni a ki nem fejezett tartalommal vagy jelentéssel. És azt talán aligha vonhatjuk kétségbe, hogy az ember, ha csak néha is, képes újat gondolni, új fogalmakat, ideákat alkotni. De még ha nem is mond újat, csak valamit, ami megfelel egy adott helyzetnek, a kijelentés intenciójának már akkor is ott kell lennie szavak nélkül, hogy akár egy előre elkészített mondatkészletből is *kiválassza* a megfelelőt. A belső szó – Aquinói Tamás kifejezésével élve – szellemi *valóság*, ami beleáramlik a megjelenő szóba, és ami nélkül a megjelenő hangzó- vagy írásjelforma nem beszéd, nem szó.

A befogadó oldaláról nézve, a megjelenő jelekből *meg kell érteni* a beszéd intencióját. Ez az értés messze túlmegegy az egyes szavak értésén, mindig helyzet- (Strawson²⁹) vagy kontextusfüggő (Hjelmslev¹¹); a befogadónak „ki kell találnia”, hogy *mire gondolt* a beszélő. Láttuk már, hogy az értést nem lehet nem-értésre visszavezetni. Értés és közlés, érthetőség és közölhetőség nemcsak a megjelenő nyelven alapszik, hanem a meg nem jelenő, belső szón is. Egy meg-nem-értett szó nem „szócodik”³⁰, nem szól: nem szó.

A fiziológiai mechanizmusok mentén hosszú és bonyolult a hallott vagy olvasott szó útja az értéshez. Folyamatról folyamatra, mechanizmusról mechanizmusra halad. De valamikor meg kell történnie az *értésnek*, és ez nem mechanizmus: az értés minden a tudatára reflektálni képes ember számára jól ismert belső élménye nem a fiziológiai mechanizmusban áll. A fiziológiai folyamatok úgy is lejátszódhatnak, hogy a „halló” vagy a „látó” nem hall és nem lát semmit – ha figyelme elterelődik, vagy éppen másra koncentrálna. A figyelem szellemi funkció, szellemi lény.

Egyetlen szó is szellemi valóság. Nincs „anyaga”, tiszta és mulékony forma; a szó csak a kreatív értés háttéré előtt lejátszódó beszéd vagy írás *folyamatában* válik valósággá. Nem *dolog*, és nem is a dologok szintjén lejátszódó folyamat.

A nyelvire irányuló kutatás és gondolkodás túlnyomó többségében arra törekszik, hogy megmagyarázza a nyelv keletkezését, tanulását, kezelését, és új tartalmak kifejezésére való képességét, anélkül, hogy igénybe venné az értés, mint önálló szellemi valóság ideáját, noha minden nyelvi jelenség mögött ez áll. Megvizsgálták, hogy tud a nyelv, a beszéd *valamit* kifejezni, közölni, leírni vagy megnevezni, anélkül, hogy számot adnának arról, hogy ez a *valami* hogyan kerül a tudatba, hogyan fog meg és hogyan „kapcsolódik össze” a kifejezéssel. Ez a korlátozottság a kutatásban nyilvánvalóan onnan ered, hogy nem veszik figyelembe megismerési gyakorlatunk alapját, a modern tudat két szinten való működését. A jelen és a múlt szintjeinek szétkeveredése és éles elválasztódása lehetővé teszi, hogy bevonjuk a vizsgálatba a beszéd – különösen az eredeti, újat tartalmazó beszéd – háttérben lejátszódó, nagyon is hatásos, de nem-manifeszt folyamatait. A reflektáló tudat számára földereng a nyelvtől független gondolkodás és értés. A kutató intuitíven észreveheti ezt a jelenléti tartományt – mint Hegel és G. Gentile. *Tapasztalássá* még eleinte nem válik ez a terület; ezért nem válik tudatossá a mondat „szavak nélküli” állapota, amikor lefordítunk valamit. Vannak azonban olyan módszerek,

²⁹ P. E. Strawson: *On referring*, idézi Arens, mint fent, 727-730. old.

³⁰ A németben itt „wortet” áll: ez a szó nem létezik (ld. a 36. lábjegyzetet). Magyarul egyszerűen: szól. (Ford.)

gyakorlási utak, amelyek segítségével a tudati erők minőségileg egyre intenzívebbé válnak, és ezen keresztül ezek az eleinte tudatfölötti területek rendszeres-matematikai biztonsággal és bizonyossággal tehetők tapasztalat tárgyává, ahogy a művészi és matematikai képességeket is föl lehet ébreszteni és ki lehet fejleszteni. Így olyan kutatási eredményekre juthatunk, amik különben, az ebbe az irányba ki nem gyakorolt tudati erők számára legfeljebb rendszertelen intuíciók formájában villannak fel. Az így megszerzett eredményeket azonban olyan formába lehet hozni, ami hozzáférhetővé, érthetővé és beláthatóvá teszik őket a szakmailag tájékozott gondolkodó számára. Ezt az utat követi a szerző.

A gondolkodás kutatása nem kivezet a gondolkodásból, hanem bevezet a gondolkodás belsejébe.

I. 4. A nyelv, mint az értés jel-rendszere

Noha a tudat jelenléti szintjének éber tapasztalása nem adott a felnőtt számára, létére mégis teljes bizonyossággal következtethet. Ezen kívül folyamatos használata egyre közelebb hozza a tapasztalását is. A jelenléti és a múlt szintjének szétkeveredése lehetővé teszi, hogy mindkét szintet fölfedezzük, és azt is, hogy egyre tudatosabban éljünk a nyelvtől független gondolkodással. A gyerekkorban, a beszédtanulás korában ezek a szintek még nem válnak el. Látni fogjuk, hogy éppen ezen alapul a lehetőség, hogy megtanuljunk beszélni és gondolkodni, még mielőtt gondolkodni tudnánk. Mivel a két tudatszint még nem vált el, a kisgyerek és a korai emberiség nem tud nyelvtől függetlenül gondolkodni. Nem érti meg az olyan kifejezéseket, mint szó, tudat, nyelvtan, mert a szó még nem vált szét a megjelenés és a jelentés, a jel és jelzett kettősségévé. A „dolog” még nem vált el a „nevétől”³¹. Ez nagyon fontos a nyelv „energetikus” szemléletében. Akkor tudunk szavak nélkül gondolkodni, ha már megtanultunk beszélni. A beszéd megtanulásával egyben a gondolkodás mozgatásának képességét is elnyerjük.

A beszédet mindig belső élmények kísérik, amiket mindenki ismer, az is, aki elméletileg tagadja, vagy más belső élményekre próbálja visszavezetni őket. Ennek a fejezetnek az a fő feladata, hogy lehetőleg pontosan leírja ezeknek a belső élményeknek a jellegét, és ezen keresztül határozza meg, hogy mi a nyelv és a beszéd. Noha a nyelvészet mindig újra megpróbálja úgy elemezni a nyelvi formákat, a szavakat és a mondatokat, mintha nem lenne értelmük vagy jelentésük, de végül mindig arra kényszerül, hogy ezeket is figyelembe vegye. Amikor a nyelvtudomány a nyelvet pusztán jelrendszernek tekinti, akkor „természettudományosan” jár el, úgy tesz, mintha a nyelvet nem a tartalom határozná meg, nem ismerne tartalmat, mintha a tartalom és nyelvi megjelenése helyett a rendszer sajátosságai – nyelvtan, szintaxis, szabályok – képeznék a kutatás témáját. Mintha a megjelenési formát nem a mindenkorin nyelven kívüli helyzetre vonatkozó tartalom szerint választaná ki a beszélő. Ahol pedig figyelembe vették a tartalmat, ott általában „pszichologizálásba” fulladt a nyelvtudomány, mert akkor, amikor a nyelvészet felvirágzott, még nem tanulták meg

³¹ Kühlewind ezt néha így magyarázta el: a „szék” szó nem arra a „dologra” utal, amin ülök, hanem a szék fogalmának, funkciójának *megértésére*. A „jelzett” a szék értése. Aki nem érti, hogy mi a szék, nem lát széket, hanem mondjuk egy vízszintes és négy függőleges fadarabot. Aki a fadarab fogalmával sem rendelkezik, az fadarabot sem lát, esetleg annyit, hogy van ott „valami”, és így tovább. Végül marad a fogalmilag tagolatlan, „közvetlenül adott” (R. Steiner kifejezése), amit el sem lehet elképzelni, csak absztrakt gondolatként gondolni.

megkülönböztetni a lelkeséget a szellemiségtől. Ezen a területen az elmúlt évtizedekben jelentős előrehaladás történt.

A beszéd mindig belső cselekvésre való utasítás is (Wegener¹⁸), noha a „cselekvés” jellege igen széles skálán mozog, a beszéd tartalmától és befogadója tudati állapotától függően: egy teljesen új gondolat intenzív együtt-gondolkodást igényel, míg egy „megállni tilos” tábla tartalmát a felnőtt szinte teljesen automatikusan veszi tudomásul. A kisgyereknek minden mondat új: belső cselekvése nem is hasonlít a felnőttére.

Láttuk, hogy a belső cselekvés nem lehet determinált, vagyis nem lehet természeti folyamat; és nem lehet véletlen folyamat sem, mert akkor szükség lenne egy második megismerésre, ami megkülönbözteti a helyeset a helytelentől. Az elsődleges vagy kreatív belső cselekvés nem is „asszociáció” – utóbbi épp a gondolkodás vagy megismerés ellenkezője. Beszédünk és beszélgetéseink nagy része ugyan kétségkívül nagyrészt asszociatíván, „mechanisztikusan” történik; de ezt mindig megelőzi egy eredeti megismerés³². A beszéd lényege azonban az eredeti, kreatív tevékenység, ami a beszédtanulás során végig, és később új gondolatok, új fogalmak létrehozásakor működik, mint belső cselekvés. A nyelvtudós elméletét az határozza meg, hogy hogyan képzei – akár tudatosan, akár nem tudatosan – a gondolkodás, fogalmiság, valóság és nyelv viszonyát. Ez határozza meg, hogy milyen tulajdonságokat vesz észre a nyelvben, mint például az energetikus, leképező, kifejező, felszólító stb. tulajdonság.

Minden, a nyelvre, a gondolkodásra, a logikára vonatkozó kérdés mögött ott rejlik egy megfelelő képesség. Ezek a képességek tudatfölötti eredetűek, ezért merülnek fel a kérdések. És éppen ezért szorítkozik a válasz – ami ugyanazon a tudatfölötti képességen alapul – a jelenség külsőlegies leírására, anélkül, hogy a válaszoló tapasztalna valódi mivoltában, folyamatában. Lényeges számadást csak olyan tudat adhat, ami tapasztalja a tudatfölötti folyamatokat. Ezért a kérdéses jelenségeket gondosan, *minden oldalról* meg kell vizsgálnunk, mert az egyoldalúság egészen biztosan tévedésekhez vezet.

A nyelvre, a gondolkodásra és a logikára irányuló kérdések tárgyai közül csak a nyelvet lehet közvetlenül leírni, mert csak a nyelvnek van megjelenő, érzékszervileg észlelhető külső oldala. A gondolkodás és a logika nyelven keresztül, *egy konkrét* nyelven keresztül jelenik meg. A továbbiakban a *beszéd* megjelenő eredményét nevezzük *nyelvnek*. Eközben hallgatólagosan föltételezzük, hogy tudunk a nyelvi megnyilvánulások mögötti tartalomról; a *nyelv* kifejezés így inkább csak gyakorlati utalás arra az esetre, amikor figyelmünk a megjelenésre irányul. Az a következő fejezetek feladata lesz, hogy tisztázzák a megjelenő nyelv és a belső cselekvés – gondolkodás, képzetalkotás, észlelés – viszonyát.

Ha hűségeseink akarunk maradni ahhoz az állásponthoz, hogy a nyelvnek mindig van valamilyen – a gondolkodás számára hozzáférhető – tartalma, akkor vizsgálatunk nem korlátozódhat kizárólag a beszéd hullájára, a konzervált, rögzített nyelvre, valahogy úgy, mintha analfabéták lennénk. A vizsgálatokba változó mértékben és általában nem tudatosan valóban bevonnak tartalmi elemeket, gyakran teljesen észrevétlenül. Az írott vagy hangszalagra³³ rögzített jelsorozat csak akkor válik nyelvvé, ha valaki olvassa vagy hallgatja. Különben csak papír és

³² Akármilyen „automatikus” ismerem is fel a széket, a szék feltalálójának merőben új gondolat volt. És egyszer azt is meg kellett értenem, hogy „megállni tilos”. (Ford.)

³³ Ezek a megfontolások nyilvánvalóan maradéktalanul érvényesek a számítógépben rögzített szövegre és beszédre is. Az, hogy a mesterséges intelligencia segítségével fel lehet kelteni az értés látszatát, másik téma. Mindenesetre, ha valaki azt képzei, hogy a számítógép meg tud érteni valami, meg kell, hogy kérdezze magától: ki az, aki ért? (Ford.)

nyomdafesték marad, illetve anyagi részecskék konfigurációja egy műanyag szalagon³⁴. A nyelvi jelenség jellegzetességét azzal a kifejezéssel akarjuk jellemezni, hogy „szózkodik” vagy egyszerűen *szól*. A kifejezés valószínűleg Weisbergertől³⁵ származik, noha valamelyest más értelemben, mint itt. A kifejezés nyelviileg indokolható: ha lehet „vála-szolni”, akkor szólni is lehet³⁶. A megfelelő főnév-ige pár számos nyelvben létezik is³⁷. A *szólás* azt jelenti: *valaki* értésből kijelent valamit és *valaki* értésben befogadja (befogadhatja). A *kijelentés* érzékszervileg észlelhető formát jelent, ami lehet beszéd, gesztus, mutató, arckifejezés, pillantás vagy akár megegyezéssel jel, mint egy útjelző tábla. A *befogadás* akkor történik meg, ha a befogadó megfejt és értéssé alakítja a jeleket és összefüggésüket. A nem közvetlenül nyelvi formák közös vonása, hogy a kifejezés gondolatilag és nyelviileg is megfogalmazható lenne. Vagyis gesztusok, arckifejezések és egyéb „nyelvek” is csak olyan lényektől származnak, és olyan lényeknek szólnak, akik legalábbis elvben képesek szónyelvre, függetlenül esetleges fizikai korlátozottságoktól, mint például süketnémák esetében. Ezek szerint a *szólás* olyan folyamat, aminek van külső és belső oldala, a külső oldalt a létrehozásban és befogadásban én-lények értő belső élményei kísérik. A belső élmények nem lehetnek se determináltak, se véletlen folyamatok, legalábbis nem teljes mértékben. Nincs rá külsődleges formális kritérium, hogy egy megjelenés szól-e vagy sem. Megérinthetem a kezemet a fejemet; lehet, hogy így próbálom enyhíteni a fejfájásomat, akkor a mozdulat nem szól; de lehet, hogy kifejezek vele valamit: lehet a csodálkozás, az elgondolkodás a felháborodás („tisztá agybaj!”) jele – a helyzettől függ. A beszélő és a befogadó belső cselekvése történhet különböző helyen és időben. A kézenfekvő ellenvetés, hogy vannak monológok is, nem szól ellene ennek a felfogásnak. Azok a monológok, amikről *tudunk*, mint például Hamlet monológja, közönségnek szólnak. Aki önmagával beszél – a szenilitást leszámítva –, nem ért egyet önmagával, különben fölösleges lenne a belső szóváltás. És aki monológot folytat, az is más emberekkel való érintkezés során tanult meg beszélni. Mindezek szerint nyelv és szó csak létrehozásban létezik. A befogadás is létrehozás, mert az érzékek csak *ismert*, valaha megértett, belsőleg létrehozott tartalmakat észlelnek. Az ember tanítani tudja érzékeit. A fentiek az úgynevezett holt nyelvekre is vonatkoznak. Amíg nem értjük őket, nem szólnak, csak potenciálisan nyelvek, és még *ezt* is tudnia kell valakinek.

Ha figyelembe vesszük ezeket a jellemzőket, akkor jó néhány jelenséget kizárhatunk a „nyelvi jelenségek” sorából. Amit egy betanított papagáj csinál, nem beszéd, mert nem kíséri értés: a madár az ajtó nyikorgását is utánozza. Az állatok „kommunikációja” sem beszéd; nemcsak azért, mert az állati „nyelvek” szerkezete eltér az emberi nyelvekétől, hanem mindenekelőtt azért, mert az állatnak nincs választása, nem szabad akaratából kommunikál, nem szabadon dönt, hogy adjon-e „jeleket” vagy sem. Az állati „kommunikáció” valójában „reakció”, mint a nyálképződés, nem az egyén dönt. Házi állatoknál vagy egyéb, emberi környezetben élő állatoknál meg lehet figyelni valamelyes egyéni viselkedés kezdeteit ebben a vonatkozásban.

Az óra és a szélkakas sem beszél, noha „mutatják” az időt vagy a szélirányt, az egérfogó sem beszél. Senki se beszél, aki nem gondolkodik, az ember se beszél, ha nem gondolkodik, mert akkor neki sincs módja rá, hogy akaratlagos döntést hozzon. Ahogy a gondolkodásnak, úgy a beszédnek is vannak fokozatai, szintjei. A beszéd azt jelenti: gondolni és mondani vagy

³⁴ Illetve egy bit-konfiguráció egy mágneses vagy félvezető adathordozón. (Ford.)

³⁵ L. Weisberger: *Grundformen sprachlicher Weltgestaltung*, idézi Arens, mint fent, 540-546. old.

³⁶ A németben „válaszol”: „antwortet” („vála-szol”: „ant-wortet”), tehát akkor „szól”: „wortet”. Ez a szó azonban a németben nem létezik – ld. a 30. lábjegyzetet – feltehetően Weisberger nyelvi leleménye. Kühlewind átvette és kreatívan továbbfejlesztette ezt a kifejezést. (Ford.)

³⁷ Mint a magyarban is: szó – szól. (Ford.)

gondolni és mutatni. A mutató feltételezi a beszéd képességét; aki megérti a mutatót, megérti, hogy „én mutatom neked azt”. Egyetlen állat sem érti a mutatót, a kisgyerek se, nem tudja, hogy a mutató irányába kell nézni. Addig a gyerek sem mutat sehova, amíg el nem sajátította a beszéd alapjait. A mutatónál mindig „ki kell találni”, hogy mire vonatkozik. Rámutatok egy asztalra – mire akarok mutatni pontosan? Magára az asztalra, anyagára, színére, felületének simaságára, formájára? A mozdulat mindegyik esetben ugyanaz. Mutató, szónyelv, gesztusok: mindig feltételezik a kölcsönös értést. Az értés pedig fogalmiságot jelent, különböző jellegű fogalmiságot.

A szó ezért csak köztem és közted szólhat. A nyelvi jelenséghez szükség van két emberre, két én-lényre, két olyan lényre, aki úgy tud *én*-t tud mondani, hogy érti, amit mond. A kisgyerekre, aki egy bizonyos életkorban már tud beszélni, de még nem tud „én”-t mondani, visszatérünk a III. és IV. fejezetben. A nyelvek nem egyes emberek individuális készítményei, noha mindig individualitásokon keresztül *jelennek meg*. Hasonló a helyzet a gondolkodással: egyes embereken keresztül jelenik meg, de *általános, közös* jelenség. Mindkét jelenség szellemi realitás, nem valamilyen „dolog”, mindkettőt az ember hozza be a megjelenések világába, mert az embernek vannak szellemi képességei is – saját, tudatfölötti, specifikusan emberi képességei. Aki például biológiai alapokra akarja visszavezetni a gondolkodást, a logikát, annak úgy kellene vizsgálnia a vizsgálat tárgyát szolgáló törvényszerűségeket, hogy közben ugyanezeket alkalmazza is – olyan eljárás, ami különben nem legális a tudományban.

Ami szól, nem készen-adott: a befogadónak át kell vennie. A rögzített (például írott) szöveg absztrakció. A rögzített szöveg akkor is megelevenedik, akkor is *szól*, ha a nyelvész tudománya tárgyává teszi. Ez viszont azt jelenti, hogy a szólás sohasem *kényszerít*, a befogadó értéke nem *hatás*, a szólás – ellentétben a mechanikai és elektromos kapcsolatokkal – szabadon hagy. A befogadót nem lehet az értésre kényszeríteni. Amikor egy beszéd vagy egy irodalmi mű hatásáról beszélünk, akkor a valamilyen mértékig *megértett* szöveg hatására gondolunk, csak ez tud ránk hatni, maga a szöveg nem, a szöveg csak az értés lehetőségét teremti meg. Az értés a befogadó dolga. Igényes szövegek ezért sohasem egyértelműek, legyen az filozófia, egy jó regény vagy a biblia: mindenkinek épp azt mondják, amit a befogadó megért belőlük. Ezért az értés elmélyítésében a többértelműség nem hátrány. Mechanikus vagy kémiai hatások elől nem lehet kitérni – egy szó, aminek nem lehet ellentmondani, nem szó.

Ezért azt mondhatjuk: szó az, ami félreérthető. Ez persze magában foglalja az értés lehetőségét is; onnan tudom, hogy korábban félreértettem valamit, hogy most éppen megértettem. A szó csak akkor szól, ha értjük. Egy meg nem értett szó nem szó: *még* nem.

Ebben az értelemben minden szó ige: mond, szól. Addig szó, amíg mond. Ebből az is következik, hogy a nyelvi jelenség nemcsak, hogy nem dolog, de különleges jelenség is: olyan folyamat, aminek nincs specifikus *szubsztanciája*, amiben lezajlik. Szellemi folyamat. A szellemi folyamat hívja létre azt, ami fizikailag megjelenik – hangzók, írásjelek, idegpályafolyamatok –, és a megjelenési formát tetszőlegesen lehet megválasztani: szabadon dönthetünk, hogy milyen (ismert) nyelven, írásban, szóban vagy süketnéma jelekkel stb. fejezzük ki magunkat, és a kísérő fiziológiai folyamatok estenként különböznek. Ugyanazt a zenedarabot különböző előadók különbözőképpen játsszák, játszhatják különböző hangszereken is – és senki se képzelet, hogy a vonó mozgatja a kezét, a kéz a kart és így tovább. Az agy és a gondolkodás kapcsolatát azonban így képzelet el; pedig a gondolkodáshoz tartozó agyfolyamat csak akkor indul el az agyamban, ha *én* gondolkodom. Ezt minden encefalográfiás

vizsgálat kísérletileg alátámasztja³⁸. Minél nagyobb a hangszer szerepe, minél önállóbban viselkedik a hangszer, annál nehezebb rajta jó zenét játszani. Minden önállósodó agyfunkció csökkent a gondolkodás színvonalát; a skála az új fogalmak intuitív alkotásától, az asszociatív „gondolkodáson” keresztül egészen az agyérelmeszesedés tüneteig terjed.

A „szót” eddig meglehetősen tágas értelemben használtam, egy *mondatot*, vagy egy több mondatra kiterjedő kijelentést is „szónak” neveztem. Az eddig vázolt felfogás alapján világosnak kellene lennie, hogy nem az egyes szavakat tekintem a nyelv elsődleges realitásának, hanem inkább a mondatot, vagy pontosabban: a tartalmat – még mielőtt megfogalmazódott volna.

A szól illékony jelenség mert csak az értés folyamatában *szól* – időbeli és időtlen aspektusairól a III. fejezetben lesz szó. Az értésnek a beszéd mindkét oldalán meg kell történnie, mind a beszélőben, mind a befogadóban. Az értés mindkét oldalon a létrehozásban működik, a befogadónál is; ha nem hozza létre magában azt, amit befogad, akkor nem tudja megérteni. Értő belső cselekvés nélkül nincs beszéd. Ezért egy számítógépes programnyelven³⁹ írt „szöveg” (program) ebben az értelemben nem szó, nem szól: mechanikai hatást vált ki, egy bonyolult kapcsolórendszert helyettesít.

A nyelv ebben az értelemben nem lineáris történés, noha megjelenése az időben lineárisan történik. Az értés azonban, aminek az időbeliségét még vizsgálat tárgyává tesszük, semmiképpen sem lineáris. Ha beszélek, akkor a mondat, vagy több mondat „terve” már kezdetben jelen van, egy mondatot nem a szavak megjelenésének sorrendjében hozok létre, hanem csak akkor tudom a szavakat a „helyükre tenni”, ha a mondat az értésben, szavak nélkül, már kész van bennem. És a következő mondatnál ugyanez a helyzet. A befogadó se időben lineárisan fogad be; néha az értés elébe siet a mondat végének, néha csak jóval később, a többi mondattal való összefüggésében jelenik meg.

„Mikor értjük meg a mondatot?

– *Amikor kimondjuk?*

– *Artikulált folyamat-e az értés, mint egy mondat kimondása; és ha igen, artikulációja megfelel-e a mondaténak? Vagy artikulátlan és úgy kíséri a mondatot, mint egy orgonapont a témát a zenében?*

– *Meddig tart egy mondat megértése?*

– *És ha egy órán keresztül értünk egy mondatot, mindig újra megértjük?”*

Így teszi fel Wittgenstein a lényeges kérdéseket⁴⁰.

Amit megértettünk, az valami; maga az értés nem valami. A valami tudatossá válik; az értés – a folyamat, aminek időbelisége a kérdés – tudatfölötti. A nyelvi kompetencia elrejti az alapvető értést, amin a másodlagos értés nyugszik – megmagyarázhatatlan „tehát...”-on keresztül. Az

³⁸ Az enkefalográfiás vizsgálat kezdetén az orvos általában utasítást ad a betegnek, például: gondoljon a kisegyszeregyre. Nem a műszer jeleiből olvassa ki a tartalmat, hanem a jelek következnek a tartalomtól – ha nem is egyértelműen. A tartalom leképzése a jelekre nem teljes, nem visszafordítható. Ezért az orvos nem veszi észre, ha „becsapom”, és mondjuk, a kisegyszeregy helyett verseket mondok magamban. (Ford.)

³⁹ A programnyelv megtévesztő elnevezés, az úgynevezett „programnyelveket” helyesebb lenne „formális notációknak” nevezni – javasolta Niklaus Wirth világhírű svájci informatikus, a Pascal „programnyelv” megalkotója. A programnyelvek egyértelműsége törekednek: ami jó a programozásnak, de lehetetlenné teszi az emberi kommunikációt; vicceket például nem lehet programnyelven mondani.

⁴⁰ L. Wittgenstein: *Philosophische Grammatik*, I. rész 12, Frankfurt/M., 1978 (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 5).

értést, a gondolkodást nem lehet megmagyarázni; bármilyen „magyarázathoz” ugyanarra az értésre, ugyanarra a gondolkodásra lenne szükség. Ennek ellenére lehet segíteni egymásnak az értés fellobbantásában – de kikényszeríteni nem lehet. A közös tudatfölötti képességre hivatkozunk: ez a képesség az emberi szellem. Ez a képesség különös értelemben közös; annak a lehetőségnek az értelmében, hogy az értést fellobbantathatja a szellemi „behatás”, az, hogy ennek a képességnek a megnyilvánulása megszólíthat bennünket.

Sokféleképpen lehet valami közös. Lehet velünk született (minden embernek van keze); létrejöhet természeti folyamat eredményeként (fogak megjelenése, nemi érettség); lehet lelki betegség (irigység). Egy olyan tudati megbetegedést, ami abszolút kollektív, senki se venne észre, az számítana normálisnak. És végül lehet közös, ami közölhető: így a nyelv, a szó szellemileg közös. Az ember szellemi képességei azok a tudati képességek, amelyek kommunikatívak és megismerőek – ami megismerés, az közölhető is. Az egyénekben jelennek meg, de az egyéneken keresztül egy egész közösségre érvényesek: a gondolkodás minden emberre, egy nyelv egy adott nyelvközösségre. A szellem nem szubjektív. A megismerés dönti el, hogy mi szubjektív és mi objektív: ezért maga a megismerés nem lehet szubjektív. Ha az lenne, mi értéke lenne megállapításainak?

Az ember lelki lényének nevezhetünk mindent, ami tudatos, vagy belejátszik, belehat a tudatba, így a szellemiség is, ami tudatfölötti, és a tudatalatti is, ahonnan a hétköznapi érzések, asszociációk, komplexusok, szenvedélyek, szokások és így tovább erednek. Nem maguk a jelenségek tudatalattiak, hanem eredetük, „miértjük”. Minden, ami innen ered, korlátozza a megismerési életet és az ember szó-jellegűségét. A tudatalatti pszichikai és szubjektív. Ha kollektívnek is látszik a jelenség, ez egy betegség kollektivitása: mindenki egyedileg kapja meg. A tudatalattiból származó jelenségeknek szokás jellegük van, ismétlődnek, viselkedési formák, nem képességek. A képességek nem *megformáltak*, hanem szabad erők.

A közönséges öntudat elsősorban az önérzésen alapul, lelki öntudat. Szellemi öntudat az lenne, ha az öntudat nem az ember szubjektív érzés-lényén, hanem szó-jellegűségén, szellemi képességeinek kifejtésén lobbanna fel. Ez addig nem lehetséges, amíg a megismerő-kommunikatív képességek jelenléti szintje *tudatfölötti* marad. Aki tudatosan akarja tapasztalni ezeket a folyamatokat, annak meg kell emelnie tudata – a múlt tudat – szintjét, minőségét. Ma a hétköznapi ember lelki lény, szellemi képességekkel. A mai ember tudatának múlt és jelenléti szintje „szétkeveredett”⁴¹ – anélkül, hogy tett volna ezért valamit. Ez teremti meg a lehetőséget, hogy szellemi lényé válják, egyéni szellemi munka révén. Egész kreativitása szellemi képességein nyugszik, gondolkodásán, *megismerő* érzésén és akarásán.

Az, hogy létezik egy olyan gondolkodás, ami függetlenné vált a nyelvtől, a tudat késői felfedezése. Ez a képesség mintegy két évszázada vált általánossá az európai-amerikai népekségben. Az, hogy létezik ilyen gondolkodás, azt is jelenti, hogy a nyelvek egyre üresebbé, külsődlegesebbé válnak. Ez a szó megvetéséhez, elértéktelenedéséhez vezet. Ezért mondhatja

⁴¹ Ezek a szintek az archaikus ember (például a régi görögök, vö. Homérosz eposzai), de még a középkori ember tudatában sem váltak el élesen. Az isteni és emberi történetek ugyanazon a „színpadon” játszódtak le. A modern emberben a szintek szétváltak, „szétkeveredtek”. Több Shakespeare színdarab (Hamlet, Macbeth) tanúskodik az átmenetről az újkorba. Hamletnek például a darab elején megjelenik apja szelleme, de bizonytalan, nem tudja, hogyan értelmezze ezt a jelenséget; ésszerű bizonyítékot keres, ami igazolja a látomást. Macbethnek mindig újra megjelennek a „vészlények”, akik megjósolják a jövőt, „úgy hazudnak, hogy igazat mondanak”. Macbeth mindig tévesen, önzően értelmezi a jóslatokat – és így válik a hazugság keserű „igazsággá”. (Ford.)

Hamlet: „Words, words, words...”⁴² és Faust (1. rész) a János evangélium prológusának fordításakor: „Szól az Írás: «Kezdetben volt a szó»... Így aligha jó. Ily súlyt sehogy sem adhatok a szónak...”⁴³

Amikor a nyelvtudomány a 19. században felvirágzott, a nyelveket ebben a dekadens állapotban találta, amit jó néhány kutató észrevett. Most látjuk, hogy ebben törvényszerűség nyilvánkozik meg: nyelvtudományt csak nyelvtől független gondolkodás tud művelni, és amikor ez a képesség általánossá válik, akkor a nyelv először is biztosan hanyatlani kezd.⁴⁴ Azokat a nyelveket, amik a megfelelő nyelvközösségek számára még élő nyelvek voltak, amikor a tudomány érdeklődési körébe kerültek, és amiket a tudomány „primitív” nyelveknek nevezett, szinte máig is a fehér ember tekintetével vizsgálják és ítélik meg. Az archaikus nyelvek mögött működő tudat jellegére a civilizált embernek csak kivételes esetekben vannak megfelelő fogalmai és képzei. Ennek a tanulmánynak a céljai közé tartozik, hogy előkészítse ezeknek a nézeteknek a korrektúráját. Ehhez feltétlenül fel kell vázolnunk a tudat – és ezzel kapcsolatban további kulturális jelenségek – fejlődésének történetét és egy megfelelő ismeretelméletet. Ahhoz, hogy megértsük az embert és nyelvét, meg kell vizsgálni a nyelv és a valóságról alkotott képünk viszonyát.

A nyelv szerepe változik az ember individuális fejlődése során; az emberiség tudattörténetében pedig egészen nagymértékben változott a nyelv szerepe. A legnagyobb lépés ebben a fejlődésben a gondolkodás emancipációja a nyelvtől. A régi időkben az ember a nyelvtől és a nyelven keresztül „tanult meg” gondolkodni. Később ez a képesség kiválik a nyelvvél való eredeti egységből, éppen abban a korban, amikor elválik egymástól a tudat jelenléti és múlt szintje, és a tudat élete közönségesen e két szint közötti ingázásból vagy oszcillálásból áll. Ennek a változásnak a következményei tükröződnek a nyelvekben, amelyek egyrészt eredetileg is a tudati fejlődés különböző szintjeinek feleltek meg, másrészt *egyedileg* is részt vettek a fejlődésben a gondolkodás emancipációjának korába. A vizsgálat vezérfonala a nyelv két része lesz, a megjelenő és a látens rész, és egymáshoz való viszonyuk. Mert a nyelvek és nyelvcsaládok közötti különbség *ebben* a legmarkánsabb.

Ha inkább a beszéd megjelenő részére, a mögötte működő kreatív értéstől elválaszthatatlan nyelvre figyelünk, akkor nyelvtant, szintaktikai és fonológiai szabályokat találunk: egy rendszert, aminek struktúrája van. Ebből a rendszerből is csak a fonológiai alkotórészek jelennek meg ténylegesen, a szabályokat a gondolkodás fedezi fel. Ezeket is csak részben, a szintaktikai szabályok még nagymértékben tisztázatlanok – ami nem akadályozza meg az embert abban, hogy helyesen beszéljen. A szabályok mögött él és működik a kreatív értés, minél eredetibb a beszéd, annál inkább. Az értés a nyelvtől való emancipációjának ténye és mértéke és a nyelv visszahatása az értésre semmit sem változtat azon a tényen, hogy a nyelv rendszer, jelrendszer. De nem dolgok, viszonyok és folyamatok jelrendszere, hanem az értésé. Mert a dolgokat, viszonyokat és folyamatokat előbb meg kellett *értenünk*.

⁴² W. Shakespeare: *Hamlet*. „Polonius: Mi az, mit olvas, főséges úr? Hamlet: Szó, szó, szó“ (Arany János fordítása).

⁴³ J.W. v. Goethe: *Faust*. Jékely Zoltán és Kálnoky László fordítása.

⁴⁴ Ezt a hanyatlást csak a magasabb tudati szintjeit tudatosan kidolgozó ember fordíthatja meg. A meditatív szinteken nyert tapasztalások kifejezése megújíthatná a nyelvet. Különböző tovább hanyatlik – amint ezt számos jel mutatja. (Ford.)

II. A szó kettős természete

II. 1. A szóló szó

Az emberi szónak két oldala van: az egyik része megjelenik az észleleti világban, a másik rejtve marad, látens.

Csak, ha a beszélő és a befogadó nem felejt el, hogy mivel kell *nekik* hozzájárulniuk ahhoz, hogy a szó *szóljon*, akkor lehet számukra a szó illékony, meghatározott szubsztancia nélküli, nem-statikus jelenség, mulékony konfiguráció,. Minél alapvetőbb a szó használta, minél eredetibb a beszéd, annál jobban jellemző rá ez a konfiguráció jelleg. A továbbiakban szemügyre vesszük az eredeti szót, az eredeti beszédet, nem mintha ez jellemezné a nyelv hétköznapi használatát – éppen ellenkezőleg –, hanem, mert bennük nyilatkozik meg a nyelv eredeti lénye, amit a konvencionális használat eltakar.

Az ember tudatfölötti „cselekvéssel” járul hozzá a szóláshoz, ezért nem éljük át éber világossággal ezt a cselekvést, de meg lehet figyelni a beszéd vagy a beszéd hallgatásakor működő figyelem intenzitásának különbözőségében. A beszélőnél a tudatfölötti „cselekvés” a szó forrása, és a befogadóban akkor *szólal* meg, amit hall vagy olvas, ha benne is megtörténik ez a cselekvés. Ezért a szóló szó forrására mondhatjuk, hogy „fönt” van, hogy az értés közös szellemi erősférája.

Illékonynak azért kell nevezni a szót, mert az ember hozzájárulása folyamat – aminek időbeliségét a III. fejezetben tárgyaljuk. Háromféle értelemben is konfiguráció jellegű – dominál a *forma*. Először is egy szó, ami elhangzik, hangzókonfiguráció, miközben a hangzóknak maguknak is konfiguráció jellegük van. A hangzókonfigurációt helyettesíthetik írásjelek, mimika, gesztus stb. Mindnyájan viszonylagosak: egy adott nyelv rendszerén belül jelentenek valamit, vagy egy bizonyos arckifejezés vonatkozásában, az arckifejezés „normális” megjelenéséhez képesti változásként. A jelbeszédnek is csak egy rendszeren belül van értelme; a nyugateurópai igent jelentő bólintás Törökországban nemet jelent.

A konfiguráció jelleg másodszor a szónak a mondatban elfoglalt helyében mutatkozik meg. Ez az egyszavas mondatokban mutatkozik meg a legfeltűnőbben, amikor például egy „igen” vagy egy „nem” jelentése teljes mértékben az előző mondatról függ. Egy igen jelentheti ugyanazt, mint egy nem, aszerint, hogy mi volt a kérdés. (Elmész? Nem. – Itt maradsz? Igen.)

Harmadszor, az egész beszéd úgy jelenik meg, mint egy konfiguráció-rendszer, amiben a szavak és mondatok értelme nyelven kívüli elemektől, a mindenkori helyzetektől függ, amiket a beszélőnek és a befogadónak ismerniük kell. Ha a befogadó nem tudja, mire vonatkozik beszélgető partnere beszéde, akkor nem érti, vagy rosszul érti. Ahogy Polonius nem érti Hamletet (II. felvonás, 2. jelenet) – de a néző nemcsak Hamletet, de Polonius magatartását is érti, mert ismeri a helyzetet és háttérét. A színházban a szereplő személyek különböző mértékben látják át a helyzeteket, a legtöbbet általában a néző tudja. Ezért egy könyv szavai, mondatai, bekezdései, fejezetei vagy egy színdarab jelenetei, felvonásai csak egy nagyobb egységen belül, esetleg váltakozó konfigurációkban érthetők. Az Isteni Színjátéknak olyan

nagy háttére van, hogy a mai emberiség máig is csak részben érti. Amikor Prospero⁴⁵ eltöri varázspálcáját, egy egész világ süllyed el – annak, aki érti.

A szó illékonyága csak annak nem tűnik fel, aki nem veszi észre, hogy a beszéd *megjelenő jeleit* – legyen az akár beszélt beszéd, mimika, stb. – mindig „értelmezzük”, vagyis „olvassuk” és megértjük; legalább annyit megértünk belőle, hogy megállapíthassuk, hogy van itt valami érteni való. Akinek ez elkerüli figyelmét, az a szó konfiguráció jellegét sem veszi észre. Ez a tévedés azért lehetséges, mert ahhoz, hogy az egymástól elválasztott tudatok kommunikálni tudjanak, az emberi szónak mindig az érzékszervi világban észlelhetően kell megjelennie. A modern embernek ez a helyzet magától értetődőnek tűnik. De, hogy ez nem is olyan egyszerű, az az értés és az észlelés kollektív jellegén látszik, ez teszi lehetővé a konszenzust, de a disszenzust is. Nagyon sok mindenben meg kell egyezni ahhoz, hogy tudjunk valakivel nem-egyetérténi⁴⁶. A nyelvi jelekben a jelentésnek csak töredéke jelenik meg, ami csak utal a jelentésre, és ez annál inkább érvényes, mennél eredetibb a beszéd. A többit az értés teszi hozzá. A kisgyerekek pedig minden beszéd „eredeti”. Miért van egyáltalán szükség a jelre, ha minden ember rendelkezik az értés képességével, ami kiegészíti és értelmezi a megjelenő jelet? Nem lehetne elképzelni, hogy közvetlenül értsük egymást? Úgy tűnhet, hogy ezt mi sem egyszerűbb megválaszolni, de látni fogjuk, hogy e mögött az emberi lét lényegi kérdése húzódik meg.

A kérdés annál is jogosabb, mivel azt, hogy konszenzus áll-e fenn valamiben, akár a gondolkodás akár az észlelés területén, nem lehet külső jelek alapján se bizonyítani se cáfolni. Ez arra az esetre is vonatkozik, ha egy félreértésben áll fenn konszenzus vagy disszenzus. Gyakran mondják, hogy sohasem biztos, hogy két ember ugyanazt látja-e, hogy például ugyanazt a pirosat látják-e vagy sem. Ezt valóban nem lehet bebizonyítani, de azt sem, hogy nem ugyanazt a pirosat látják. Külső jelek alapján nem lehet megállapítani, hogy valaki ért-e engem vagy sem. Aquinói Szent Tamás ezért bevezette, hogy egy vitában az egyik fél saját szavaival mondja el, hogy hogyan értette vitapartnere téziseit. De elképzelhető, hogy ezek után az első fél úgy ítéli meg, hogy a másik nem értette meg a téziseit, és akkor nem marad más hátra, mint, hogy most ő ismétlje meg saját szavaival, hogy hogyan értette partnerét. És ez a végtelenségig ismétlődhetne ezen a módon. Másrészt, noha külső jele nincs, mégis pontosan tudhatjuk, hogy valaki teljesen megértett-e vagy sem; de ennek a tudásnak nincsenek kézzelfogható kritériumai, hanem egy belső megérzésen nyugszik, mint maga az értés. Tudjuk, hogy most egyetértünk, és kész. Minden nem triviális vagy nem konvencionális beszélgetés alapja a bizalom a szóban és a másik megértésében. A III. fejezetben látni fogjuk, hogy ez a bizalom egy olyan tudatfejlődési fázis maradványa, amin minden gyerek átmegy a beszéd és a gondolkodás „megtanulása” során. Ha ez az életszakasz nem zajlik normálisan, akkor ezt nemcsak a beszéd és a gondolkodás képességéhez való viszony szenved meg, hanem a bizalom képessége is: csökken a bizalom a másik emberben, az emberiségben, egyáltalán az életben.

A szó látens, rejtett része mindig ott van; szabadságfoka a megjelenő résszel szemben lehet hol kisebb, hol nagyobb, de teljesen nem tűnhet el, amíg csak a szó embertől emberig hatol. Még a tisztán asszociatív beszédben vagy a technikai-tudományos egyezményes jelrendszereken keresztüli kommunikációban is történnie kell valaminek az ember tudatában ahhoz, hogy egy szót kimondhassunk vagy megérthessünk. Vagyis mindaddig, amíg nem válik azzá, aminek a

⁴⁵ Shakespeare: *Vihar*, 5. felvonás 1. jelenet: „S mind e durva bűbájt megtagadom ma: még utolszor égi zenét igézek, (égi zene, zengj!) e nyomorultak szellemére, céloom elérni: s aztán pálcám eltöröm, több öltre ásom föld alá s a tenger mérőlánc által eddig el nem ért mélyébe hányom könyvemet.” (Szabó Lőrinc fordítása)

⁴⁶ Ha azt mondom, hogy valakivel egyáltalán nem értek egyet, általában nem veszem észre, hogy mennyi mindenben egyetértünk: például a közös nyelvben, a közös témában, abban, hogy nem értünk egyet stb. (Ford.)

mechanisztikus elméletek tartják: amíg nem válik inger-válasz rendszerré, ami teljes mértékben érvényes lenne értésre képtelen, idomított lényekre is. De akkor a szó nem is alkalmas rá, hogy újat közöljünk vele, valamit, ami még nincs beidomítva. Eltekintve ettől az esettől, ami a nyelv, a beszéd és a gondolkodás végét jelentené, a szó – rejtett részének köszönhetően – mindig „többértelmű”. Az idézőjelet a III. fejezetben kell megmagyaráznunk, az „ősjelentés” fogalma mentén; a magasabb értésben közvetlenül tudatossá válik egy szó összes lehetséges jelentése és alkalmazási lehetősége. Gondoljunk csak arra, mennyi mindent jelenthetnek a viszony- és kötőszavak⁴⁷, vagy az, hogy „van”.

A gondolkodás, ha már emancipálódott a nyelvtől, nagyon szabadon tud bánni vele, de nem tetszőlegesen. Adhat egy főnévnek vagy egy igének új, még soha nem használt jelentést, és így gazdagíthatja használatát. De a szó akkor is egy bizonyos képzet- vagy jelentéskörön belül marad. A viszony- és kötőszavak jelentése kevésbé változékony – nem nyelvtörténeti értelemben –, mert már eleve „többértelműek”: a legkülönbözőbb tartalmú mondatokban használhatjuk őket.

A legtágasabb a jelentéskör abban a tudati szakaszban, amikor a gondolkodás és a nyelv még összefonódik. Amikor a gyerek egy konkrét példán megérti a „kerek” szó jelentését, akkor utána bármilyen megfelelő helyzetben értelmének megfelelően tudja használni. Egy mondat kapcsán megérti azt, hogy „és”, és utána számtalan olyan mondatban tudja helyesen használni, aminek semmi köze sincs ahhoz a „tanmondathoz”, amin az értés fellobbant. Ha ezt a körülményt megfelelően értékelnék, akkor ez elég lenne ahhoz, hogy minden mechanisztikus nyelvelméletet megcáfoljon. A kisgyerek beszédtanulásának egyik rejtélye a sok közül: honnan „tudja” a gyerek, hogy hogyan kell használni a szót azon a mondaton kívül, amit már hallott? Azt is be kell látni, hogy az „analógiát” vagy a „hasonlóságot” is mindig észre kell venni és meg kell érteni, ahhoz, hogy „alkalmazzuk”. Az iskolában jól lehet látni, de felnőtteknél is, hogy milyen nehéz az analógiákat és hasonlóságokat észrevenni.

A nyelv kettős természete független a neki tulajdonított funkcióktól, mint például kifejezés, leírás vagy felszólítás⁴⁸. A funkciót csak akkor tudja betölteni a leírt vagy kimondott szó, ha valaki megérti.

II. 2. Elképzelések a nyelv kettős természetéről

Azt, hogy a nyelvnek van egy megjelenő és egy rejtett oldala, már több mint 2000 évvel ezelőtt észrevették. Sextus Empiricus⁴⁹ az időszámításunk előtti 2. században világosan megfogalmazza: a sztoikusok szerint a szó „három dolgot kapcsol össze, a jelöltet, a jelölőt és a tárgyat. A jelölő a hangzókép, mint például Dion; a jelölt maga a dolog, amire a hangzókép utal, amit megértünk, mivel a hangzóképpel egyszersmind gondoljuk azt, amire utal, de amit a külföldi nem ért meg, hiába hallja a hangzóképet; végül a rajtunk kívül létező tárgy, mint

⁴⁷ Például abban a mondatban, hogy „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfiúvá és asszonnyá teremté őket.” (I. Mózes 1,27) az „és” jelentheti azt is, hogy külön férfiv és külön nővé, de azt is, hogy olyan lényé, aki férfi-és-asszony egyben. Formálisan nem lehet eldönteni, hogy melyik a helyes értelmezés, főleg nem fordításban. Esetleg egyik se. A matematikai logika rögzített jelentést ad az „és” viszonynak, de azt is csak az értheti meg, aki egyéb jelentést is meg tud érteni. (Ford.)

⁴⁸ K. Bühler: *Sprachtheorie*, Jena, 1934.

⁴⁹ Sextus Empiricus: *Adversus mathematicos*, idézi Arens, mint fent, 17. oldaltól.

például maga Dion. Ebből a háromból kettő anyagi, ugyanis a hangzókép és a tárgy, egy azonban nem anyagi, ugyanis a jelölt és kimondott dolog, ami lehet igaz vagy hamis.”

Szembeötlő, hogy mennyire megegyezik a gondolatmenet és még a terminológia is egyes modern megfogalmazásokkal (Saussure). De ez nagyon is érthető, ha visszagondolunk az első fejezet végén mondottakra: a nyelvről való gondolkodás előfeltétele egy bizonyos tudati szerkezet, függetlenül a kortól, amiben a gondolkodó él. Ezért a nyelvre vonatkozó minden elmélet a reflektáló tudat eredménye, mert csak ebben a tudatban válhat a nyelv és kettős természete kérdéssé. Ezért évszázadokon keresztül ismétlődnek ugyanazok a kérdések, alapvető felfogások és gondolatmenetek.

Mély megismerésről tanúskodik, hogy Sextus Empiricus példájában egy tulajdonnevet használ, látszik, hogy ismeri a szavak általánosító jellegét, ami alól csak a tulajdonnevek képeznek kivételt.

A szó „nem anyagi” része a képzet – a példában a Dionról alkotott képzet – és ez máig megoldatlan problémákat vet fel. Mert a konkrét személynek, Dionnak, nincs általánosító neve, mint például „asztal”, de a Dionról alkotott képzet mégis szubjektív. Diont lehet becsülni, félreismerni, jól vagy alig ismerni. Esetleg néha olyan különösen viselkedik, hogy megkérdezhetjük: „Ez tényleg Dion, egyáltalán?” De a nyelv és a beszéd nem törődik a képzet helyességével vagy helytelenségével; ahhoz, hogy beszélhessünk Dionról elég, ha a beszélő valamilyen képzetet – legyen akár teljesen téves is – összekapcsoljon a „Dion” szóval, valamit „értsen” az alatt, hogy Dion. Hogy kijelentése igaz-e vagy sem, teljesen érdektelen a nyelvelmélet számára, ez az ismeretelmélet vagy az etika körébe tartozik. Az is elképzelhető például, hogy a beszélőnek teljesen helyes képe van Dionról, de szándékosan hamis képet akar róla festeni. A beszédhez csak az tartozik, hogy a beszélőnek legyen valamilyen beszédintenciója, hogy a beszédnek legyen számára valami értelme, amit megpróbál nyelvi formába önteni. Az „értelem” a nyelv rejtett oldala vagy része annak.

A nyelvben sokféle rejtettséget lehet találni és – talán nem teljesen pontosan – osztályozni. A kutatók és gondolkodók többsége Sextus Empiricushoz hasonlóan az egyes *szavak* rejtett oldalára kérdeznak rá: mit jelent egy szó, mit jelöl? De nem nehéz belátni, hogy a jelölt vagy a jelentés nem az egyetlen látens összetevő; mert attól, hogy értjük egy mondat összes szavát, még nem biztos, hogy értjük a mondatot, és attól, hogy értünk minden egyes mondatot, még nem biztos, hogy értjük az egész mondatsort. Az érteshez nyelven kívüli összetevőkre – a helyzet ismeretére – is szükség lehet. Az archaikus népek nyelveit mitológiájuk ismerete nélkül aligha lehet megérteni. És meglehetősen világos, hogy egy szó egyes fonémái között is egy egyelőre rejtett értesnek megtörténnie ahhoz, hogy a szó szóljon. Ezek alapján a rejtett nyelvet az értesi aktusok szintfokozataiban kereshetjük:

- a) Értés egy szó fonémái között
- b) A szó értése (jelentés, jelölt)
- c) Értés a szavak között (a mondat jelentése)
- d) Egy mondat értése kontextusban, egyéb mondatok, helyzetek, hagyományok kontextusában. Ezeket mind közös elnevezéssel a mondat környezetének nevezzük. A beszédintenció teljes megértése tulajdonképpen csak d) után lehetséges.

A további vizsgálódást b)-vel kezdjük, a szó jelentésével, mert az előző évszázadokban ennek a problémának a tisztázására fordították a legtöbb energiát. A beszéd egyéb rejtett részeit alig vették észre.

b) A szó értelése

A középkorban, úgy tűnik, egyes gondolkodók mélyebben tapasztalták a szavak háttérét, mint a modern korban. Aquinói Szent Tamás ismeri a „belső szót”, a „külső szó öskéjét”, de ismeri még a „szív szavát” is, amit az értelem befogad magába (per intellectum concipitur⁵⁰). *„Ahogy a művészen a szándék megelőzi a célt, és aztán következik a mű formájának kigondolása, majd végül a mű létrehozása, úgy a beszélőben is a szív szava megelőzi a szót, ami magában hordja az elhangzó szó képét, és az utolsó az elhangzó szó.”*⁵¹ Tudtommal Tamás az egyetlen, aki a nyelv nem-megjelenő részében is szinteket különböztet meg. A gondolat forrására irányuló kérdés, amit Tamás a maga módján válaszolt meg, Wittgensteinnél⁵² is megjelenik, ha jóval bizonytalanabban is: *„Ha azt kérdezné valaki: Megvolt már a gondolat, mielőtt megvolt a kifejezés? – mit kellene válaszolnunk? És mit válaszoljunk arra a kérdésre: Miből állt a gondolat, mielőtt megvolt a kifejezés?”* Félreérthetetlenül ki lehet hallani belőle a kifejezés előtti gondolat létének csendes igenlését.

Robert Kilwardly⁵³, a 13. század közepén, szintén világosan látja a szó lényegét: *„Meg kell állapítani, hogy a szó kettős jellegű, ugyanis hangzóképe és jelentés. A hangzóképe az anyagi princípium, a jelentés vagy értelem a szó formális princípiuma. A szó szófajtaját azonban jelentése és nem hangzóképe határozza meg.”* A belső cselekvés elsődlegességéről való tudás később egyre inkább elvész. A probléma a nyelvtan és a logika összefüggésének irányába csúszik el: létezik-e univerzális nyelvtan? Ebben az értelemben beszél például N. Beauzée⁵⁴: *„Ez minden nyelv célja [képmást adni a gondolatoknak], és ennek eléréséhez a szó összes hangzóját használják. Ezek a hangzók csak érzékelhető, fokozatos és osztható egészet alkothatnak, ami messze van attól, hogy visszaadja a gondolatot, visszaadjon valamit, ami tisztán szellemi és szükségszerűen oszthatatlan.”*

Az asszociációspszichológia megjelenése a nyelv szemléletét teljesen a modern felnőtt információról alkotott képének irányába tolja el. A naiv-realista világképnek megfelelően a nyelv vagy egy olyan valóság „megnevezéseiből” áll, amely a megismeréstől függetlenül létezik, de mégis pont úgy, ahogy az „utólagos” megismerés számára megmutatkozik, vagy – a hangzóképeken kívül – asszociatíván megszerzett és egymással kapcsolódó képzetekből áll. E képzetek valósághoz való kapcsolatának vizsgálata már nem tartozik a nyelvtudomány feladatköréhez. Az első nézet olyan régi, mint maga a nyelvtudomány, teljes naivitással képviselte például a különben naiv gondolkodónak igazán nem mondható Szent Ágoston¹³. A második felfogást a 19. században a „pszichológiai” nyelvtudomány képviselői tették közre, különböző variációkban. Ennek a felfogásnak az a problémája, hogy nem tudja megmagyarázni a nyelv megismerési jellegét: ha a belső cselekvés teljesen szubjektív, „pszichés” jelenség, akkor nehéz megérteni, hogy az emberek hogyan tudják magukat egymással megértetni egy ilyen nyelv segítségével, és hogy még tudományok is léteznek – azok is pusztán asszociációk gyűjteményei?

⁵⁰ Megfogan az értelemben. (Ford.)

⁵¹ Thomas v. Aquino, *Untersuchungen über die Wahrheit*, idézi Arens, mint fent, 41. old.

⁵² L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, Oxford, 1953, 335-337. old.

⁵³ Idézi Arens, mint fent, 44. old.

⁵⁴ N. Beauzée, *Grammaire generale*, idézi Arens, mint fent, 114. oldaltól.

Saussure fellépéséig keresték a megjelenő jel korrelátumát⁵⁵. Olyan javaslatok hangzottak el, hogy a „dolog” vagy a „dolog képzete”. Ezek a viták szükségszerűen meddők maradtak, noha annyiban hozzájárultak a fejlődéshez, hogy világossá tették, hogy a nyelvtudományt nem lehet a nyelvhasználat szintjén felépíteni. Majdnem mindig észrevétlen maradt – és ezért fontos rá figyelni –, hogy nagyon sok szónak nem felel meg se képzet, se valamilyen dolog, se az észleleti világ valamilyen jelensége. Ez érvényes minden kötőszóra (ha, noha, igen, nem, is), a személyes névmásokra, a mutató névmásokra (az), a melléknemekre, de sok főnévre is (rész, dupla). Az ember alkotta tárgyak „nevei” általános megjelölések: *az* asztal, nem *ez* az asztal; tisztán funkcionális jellegűek: minden asztal, amin „asztalt lehet teríteni” (egy kirándulás során asztalunk lehet egy domboldalra terített kendő). A természeti jelenségek nevei is általános fogalmak, csak éppen ez esetben egyáltalán nem ismerjük a funkciót. Teljesen világos számomra, hogy mi az olló értelme; de a vas vagy az alumínium „értelme” – nem a használhatósága – annyira rejtélyes, hogy a modern ember számára még a kérdés sem merül fel. Ezek a tárgy és képzet nélküli – elképzelni csak egy konkrét, észlelt vagy kigondolt tárgyat lehet, egy konkrét asztalt, de nem általában *az* asztalt – szavak játsszák a beszédben a legnagyobb szerepet. Idetartozik a verbum substantivum⁵⁶ – a „van” – is. Szinte érthetetlen, hogy nem tűnt fel, hogy milyen kevésbé illenek a jel-dolog vagy a jel-képzet sémába.

A jel és jelentés kapcsolatának megértésében a strukturalizmus nem jelentett előrelépést. Ami a nyelv szemléletét illeti, inkább egy hatalmas visszalépésről beszélhetnénk, ha például összehasonlítjuk Humboldt mélyreható pillantásával. Már pusztán az, hogy Saussure élesen elválasztja a nyelvet és a beszédet (*la langue – la parole*), és kizárólag az elsőt tekinti a tudomány tárgyának, mutatja, hogy milyen kevésbé alkalmazza a reflektáló tudatot saját tevékenységére. Nem veszi észre, hogy ha valaki csak a megjelenő nyelvet vizsgálja is, belül akkor is folyamatosan beszél. Ezt észrevenni éppen a saját felfogásának megfelelően különösen kézenfekvő lenne, mert jel alatt a hangzókép és a képzet egységét érti. Éppen az ellenkező irányban halad, mint mi, amikor kifejti, hogy a nyelvet el lehet választani a beszédetől: „*Azáltal, hogy elválasztjuk a nyelvet a beszédetől, egyszersmind elválasztjuk: 1. A szociális részt az individuálistól; 2. A lényegest a mellékestől és többé-kevésbé véletlentől... A nyelv akkor tehető tudományos vizsgálat tárgyává, ha elválasztjuk a beszélőtől. A halott nyelveket nem beszéljük már, de nyelvi organizmusukat nagyon is el tudjuk sajátítani. A nyelvtudomány számára nemcsak tanácsos lemondani az emberi beszéd egyéb elemeiről, de egyáltalán csak az teszi lehetővé a nyelvtudományt, ha ezek az elemek nem keverednek bele.*”⁵⁷ Ezzel a beszélő ember ki van iktatva a vizsgálatból. Ami marad, az a halott nyelv. Az idézet találó példa a tudat megbetegedésére. A „halott nyelvek organizmusának elsajátítása” – mi ez, ha nem *beszéd* ezen a nyelven, ha csak belül is? Saussure gondolatvilágában tisztázatlan marad, hogy *ki* vagy *mi* felelős a „nyelv” szociális jelenségéért: az individuum nem, a beszéd nem – akkor honnan jön a nyelv? Egy közösség nem beszél közösen – szavalókórusokat leszámítva. A nyelv „*nem más, mint egy fajta szerződés egy nyelvközösség tagjai között*”. Ki kötötte meg ezt a szerződést és milyen nyelven?

A hangzóképhez egy képzetet „asszociálunk”: „*Mivel az asszociációkat a kollektív egyetértés elfogadja, és a nyelvet az asszociációk összessége alkotja, ezért az asszociációk realitások, amiknek székhelye az agyban van. A nyelv jelei egyébként mondhatni kézzelfoghatóak; az írás konvencionális képekben tudja rögzíteni őket...*”. A hangszalag még nem volt feltalálva. Több

⁵⁵ Keresték, hogy minek a jele jel. (Ford.)

⁵⁶ Létige (Ford.)

⁵⁷ F. Saussure, *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, idézi Arens, mint fent, a 443 oldaltól.

kérdés is fölmerül itt. Mi a „kollektív egyetértés” a képzeteket és a velük asszociált hangzóképeket illetően? Valóban a jelek adják a nyelv teljességét, más nem tartozik hozzá, például nyelvtan? Meg lehet különböztetni anatómiailag egy spanyolul „beszélő” agyat egy angolul „beszélő” agytól?⁵⁸ Miért mondja Saussure, hogy a nyelv jelei „mondhatni kézzelfoghatóak”, miközben mindkét alkotórészét ugyanabban a műben, ugyanazon az oldalon „azonos mértékben pszichikainak”-nak jellemzi? Egy leírt szöveg, amit senki se olvas – tehát nem „beszél” – valóban rögzített nyelv? Ha senki se olvassa és senki se érti, akkor csak papír és csak ebben az értelemben „kézzelfogható”.

Ha a beszéd agymechanizmus – amit Saussure explicit nem mond ki, talán nem is gondolja, de az idézett helyekből csakis ez következik –, akkor konzekvens következtetés a képzetet és a hangzóképet egységnek tekinteni – ez nála a „jel” – és mindkettőt „pszichikainak” nevezni, akármit jelentsen is ez. A hangzókép és a képzet viszonya asszociatív – maradvány a pszichológiai iskolából. A kép akkor válik inkonzekvenssé, amikor Saussure leírja a jelek keletkezését. Ezek szerint „*a gondolkodás, ha eltekintünk szavakban történő kifejezésétől, alaktalan massa*” kell, hogy legyen. „*Ehhez az elmosódott területhez képest önmagukban a hangzók sem nyújtanának határozott körvonalakkal rendelkező tárgyakat. A hangzó-massa se világosan meghatározott, nem rendelkezik rögzített határokkal... A nyelvet a maga teljességében tehát egy sor egymással határos alosztálynak tekinthetjük, amelyek egyszersmind a homályos képzetek és a nem kevésbé homályos hangzók területére vannak beíródva... A nyelv szerepe a gondolkodást illetően tehát nem az, hogy a hangzók segítségével anyagi eszközt nyújtson a gondolatok kifejezésére, hanem, hogy összekötő elemként működjék a gondolkodás és a hangzó között úgy, hogy kapcsolódásuk szükségszerűen egymástól elhatárolódó egységekhez vezessen. Ez arra kényszeríti a természetétől fogva kaotikus gondolkodást, hogy pontosítsa magát a tagolódás által. Nem kerül sor tehát se a gondolatok anyagivá válására, se a hangzók átszellemítésére, hanem arról a valamelyest misztikus tényről van szó, hogy a „hangzó-gondolat” beosztásokat hoz magával és a nyelv kitagolja a maga egységeit azáltal, hogy két alaktalan massa között helyezkedik el... Nemcsak a nyelv ténye által összekapcsolt két terület meghatározatlan és alaktalan, de az a választás is teljesen tetszőleges, ami a hangzó-massa valamelyik részletét valamilyen képzetnek megfelelteti.*”

Hát misztikusnak valóban misztikus. Saussure felfogása attól sem lesz kevésbé formalisztikus, hogy – mivel a jelöltet képzetnek tekinteni nyilvánvalóan nem kielégítő –, bevezeti az *érték* fogalmát. Mert a jelet és értékét pusztán negatív értelemben fogja fel, mint a többi jeltől és értéktől való *különbséget*. A nyelv, mint rendszer, egység. A rendszer jelekből és értékekből áll, amelyeket kizárólag az egymástól való különbség határoz meg, ami egyébként „tetszőleges”. „*Minden eddigi arra utal, hogy a nyelvben nincs más, mint különbségek. Sőt: a különbség általában pozitív egyedeket tételez fel, pozitív egyedek között áll fent; a nyelvben azonban csak különbségek vannak, pozitív egyedek nélkül. Akár a jelöltet, akár a jelölőt vesszük, a nyelv nem tartalmaz se képzeteket, se hangzókat, amik már a nyelvi rendszer előtt is léteztek volna, csak olyan fogalmi és hangzó jellegű különbségeket, amelyek a rendszerből adódnak... A megkülönböztetés elvét a következőképpen fogalmazhatjuk meg az egységre való alkalmazásban: az egység jellegzetes sajátosságai összefolynak magával az egységgel. A*

⁵⁸ Az anyanyelv elsajátítása után igen, előtte bizonyosan nem, mert minden csecsemő bármilyen nyelvet anyanyelvként tud elsajátítani a megfelelő környezetben. Az anyanyelv elsajátítása után megváltozik az agy másodlagos szerkezete, és statisztikai alapon következtetni lehet az agy tulajdonosának anyanyelvére – részben ezen az elven működik a modern gépi tanulás. De ez nem változtat azon a tényen, hogy az agyban még soha senki nem látott tudati tartalmakat – ami nem meglepő, mert nincsenek is ott. (Ford.)

nyelvben, mint minden szemiotológiai⁵⁹ rendszerben, egy jel csak azáltal jön létre, ami megkülönböztető benne. Csak a különbözőség adja a jelleget, ahogy az értéket és az egységet is létrehozza...”

Ennek a teljesen formalisztikus, a jelentést elhanyagoló felfogásnak megfelel a jelek közötti kapcsolatokról alkotott kép: „Egyrészt, mivel a nyelv lineáris jellege lehetetlenné teszi, hogy két elemet egyszerre mondjuk ki, valamilyen kijelentés során a szavak ennek megfelelően kapcsolatba lépnek egymással. A beszéd során egyik a másik után beáll a sorba, és ezeket a kombinációkat, amiknek az alapja a kiterjedés, felsorolásoknak vagy szintagmáknak⁶⁰ nevezhetjük. A felsorolás tehát mindig két vagy több egymást követő egységből áll (például: le-tépni; add ide; egy hosszú élet; Isten jó; menjünk sétálni, ha szép az idő stb.). A sorozat tagjai kizárólag az őket megelőző vagy követő taggal való szembenállásukban nyerik el értéküket.

Másrészt, a mondat szavaival olyan szavak asszociálódnak, amiket valami összeköt velük az emlékezetünkben, és így csoportok képződnek, amelyeken belül a legkülönbözőbb kapcsolatok állnak fenn. Például a tanítás szó számos további szót hoz a felszínre szellemünkben (oktatás, kioktatás, stb. de azt is, hogy társítás, támogatás, létrehozás stb. továbbá iskola, képzés, nevelés stb.). Látható, hogy ezek egészen más jellegű összerendelések, mint az előzőek; nem az időben való kiterjedés hordozza őket; székhelyük az agyban van; részei annak a belső kincsnek, ami mindenkiben a nyelvet alkotja. Nevezzük ezeket asszociatív kapcsolatoknak.”

Az ember tehát azért beszél, mert a szavak között szintagmatikus és asszociatív kapcsolatok jönnek létre. Miért jönnek létre, ha a beszéd csak utánuk igazodik hozzájuk? Teljesen kiiktatódik az értés, a beszélő és az, aki megérti. Mintha egy marslakó analizálná az emberi nyelvet, anélkül, hogy értené. Ismét föl lehet tenni az alapvető kérdést: ha az elmélet igaz, ha gondolkodás és beszéd véletlen képződmények, asszociatív és szintagmatikus szokások, akkor milyen igazság értéke van magának az elméletnek? Vagy ez az elmélet az egyetlen olyan gondolati képződmény, ami mégiscsak megismerésen és értésen alapul? Nyelvészek és gondolkodók egész sora csodálta meg az egyes nyelvek következetességét, bölcsességét és logicitását, és ez a csodálat mindig nagyon is követhető. Hogy lehet ezt, és a gondolkodás minden nyelvtől független univerzalitását megmagyarázni?

Hjelmslev is ugyanúgy figyelmen kívül hagyja a saját gondolkodást, a saját beszédet. Egyrészt – Saussure szellemében – csak kontextuális jelentést tulajdonít a „jeleknek”: „A legkisebb egységek egyikének sincs, még a szógyököknek sincs olyan „független” létük, hogy lexikális jelentést tulajdoníthatnánk nekik. Nem létezik más megállapítható jelentés, mint a kontextuális jelentés, az általunk feltételezett alapon – a szövegbeli funkciók továbbfejlesztett analízisének alapján. Minden egység, és így minden jel meghatározottsága is relatív, nem abszolút, csak a kontextusban elfoglalt helyétől függ... Az egyes jelekben talált úgynevezett lexikális jelentések nem mások, mint mesterségesen izolált jelentések vagy mesterséges parafrázisaik. Teljes izoláltságon semmilyen jelnek sincs jelentése...”⁶¹

Fölmerül a kérdés: honnan jön a kontextus, ki vagy mi határozza meg, és hol van, ha nem a nyelv rejtett részében, hiszen a megjelenő részek belőle nyerik jelentésüket? Másrészt, úgy tűnik, Hjelmslev nem különbözteti meg a nyelv energetikus jelentőségét a gondolkodás számára a gondolkodás és a nyelv kapcsolatának két teljesen különböző szakaszában: abban,

⁵⁹ A szemiotika a jelek és jelrendszerek tudománya. (Ford.)

⁶⁰ A szintagma olyan két (vagy több) önálló, fogalmi jelentésű szó grammatikai kapcsolatából létrejövő szó szerkezet, amely a mondaton belül egységes jelentést hordoz. (Ford.)

⁶¹ L. Hjelmslev, *Prolegomena to a theory of language*, idézi Arens, mint fent, 594. old.

amikor gondolkodás és nyelv még egységet alkot, illetve abban, amikor a gondolkodás már függetlenné vált a nyelvtől. Ez – általa észre nem vett – ellentmondásokhoz vezet. Már a következő alapvető kijelentés ellentmond a fenti megállapításoknak a jelek pusztán kontextuális jelentéséről: „*A jel-funkció önmagában szolidaritás. A kifejezés (expression) és a tartalom (content) szolidárisak egymáshoz – szükségszerűen kölcsönösen feltételezik egymást. A kifejezést csak az teszi kifejezéssé, hogy egy tartalmat fejez ki, és a tartalmat csak az teszi tartalommal, hogy egy kifejezés tartalma...*”. Még zavarosabbá teszi a képet a következő példa: „*Megállapítjuk, hogy a következő sorozatokban minden különbözőségük ellenére van egy közös tényező, tudniillik a jelentés, a gondolat:*

jeg ved det ikke (dánul)
 I do not know (angolul)
 je ne sais pas (franciául)
 en tiedä (finnül)
 naluvara (eszkimó nyelven)⁶²

Látjuk, hogy minden nyelv másképp formálja meg a formátlan jelentést, amit a sorozat minden tagjából kivehetünk. Minden nyelv meghúzza a maga korlátait az amorf „gondlatmasszában...”. Nem veszi észre, hogy a „formátlan jelentésnek” nagyon is kell, hogy legyen valamilyen formája ahhoz, hogy a különböző nyelveken létrejöhessen a kifejezés. Ez a beszéd-intenció, a „gondolat”, ami már a kifejezés előtt is létezik, nyelvtől független formában. Különben honnan tudná a beszélő, hogy mit akar mondani? Hjelmslev utolsó két mondatát a saját példája cáfolja.

Egy másik példa, amit Hjelmslev ad, a nyelv hatását mutatja a gondolkodásra. „*A walesi nyelvben „zöld” gwyrdd vagy glas, a „kék” glas, a „szürke” glas vagy llwyd, a „barna” llwyd. Ez azt jelenti, hogy a walesi nyelv másképp osztja fel a színskálát, mint mi, a színskálának azt a részét, amit a németben „zöldnek” nevezünk, egy részét ahhoz a sávhoz rendeli, amit „kéknek” hívunk, miközben a határ a zöld és kék között nem fordul elő benne. Továbbá hiányzik a walesiben a szürke és a barna közötti határ is. Másrészt a németül szürkének jelölt sávot úgy osztja fel, hogy az egyik fele annak felel meg, amit a németben kéknek, a másik fele annak, amit szürkének mondunk...*”⁶³ Ugyancsak különbözőképpen tagolják a nyelvek az időt, a számokat, egyáltalán a világot. A fonetikus területet is különbözőképpen osztják be. Amikor Hjelmslev ennek alapján megkülönbözteti a kifejezési és a tartalmi gondolatot, akkor nemcsak a jelek pusztán „kontextuális” jelentésének mond ellent, hanem az is kiderül, hogy nem veszi észre, hogy a „kifejezési gondolat” már milyen messzemenően megértett gondolat, vagyis már tartalmi gondolatává vált. Ugyanilyen kevésbé veszi észre, hogy fejtegetései alapjául folyamatosan nyelvtől független gondolkodást használ.

A szavak jelentésének tanát Weisgerber már a 30as években tévútnak nyilvánította; az okokat ismertettük az I. fejezetben. Ez a felismerés számos kutatót odavezetett, hogy sokkal lazábban, nagyvonalúbban fogják fel a „jelentést”. Így tesz például Wittgenstein, a következő kvázi-

⁶² Magyarul: nem tudom.

⁶³ Az alábbi ábra szemlélteti a színskála kétféle felosztását. Mindez azt mutatja, hogy a színek látását is fogalmaink határozzák meg (és nem a szemünk anatómiája, ami föltehetően ugyanolyan Wales-ben, mint máshol): azt látjuk kéknek (ill. „glas”-nak), amit nyelvünk kéknek (ill. „glas”-nak) hív. (Ford.)

német:	zöld		kék		szürke		barna
walisi:	gwyrdd		glas		llwyd		

definícióban: A szó jelentése a nyelvben való használata. Ez nyitva hagyja a szó jelentését; a szavakat mindig használhatjuk új összefüggésben. Nem létezik használati lehetőségek listája, még kevésbé „használati utasítás”, amit a beszélőnek el kellene sajátítania. *Tudja* használni a szavakat, ez képesség, nem rögzített tudás; tudatfölötti képesség, ami a szó ősjelentésének tudatfölötti elsajátításán nyugszik.

A strukturalistáktól teljesen eltérő úton haladnak azok a kutatók, akik – részben Weisgerber hatására – a nyelvet, mint egészet tekintik. Illusztrálja két példa ezt az irányzatot: Jost Trier ezt mondja⁶⁴: *„Miben különbözik a nyelvi tartalommal foglalkozó kutatás a régebbi jelentéskutatástól? Nem tartalmakkal foglalkozik ez is tagadhatatlanul? Csakugyan, csak utóbbi a szavak tartalmával foglalkozik, és nem a nyelv jelentésével, ami nagy különbség. Ez még akkor is nagy különbség lenne, ha a szavak jelentését meg lehetne adni csak úgy, a nyelvben elfoglalt helyzetüktől függetlenül. De nem lehet. Nagyon is szükséges, hogy a szavak tartalmát a nyelvi tartalom részeként vegyük célba. És ez a célbavétel teljesen megfelel a szó természetének. Mert a szó létének sajátos helye a nyelv teljes összefüggő egésze, és ha kioldjuk a szót ebből a közegből, akkor meghamisítjuk a szót, mint tudományos tárgy lényegét. A szó csak annyiban van, amennyiben a nyelv egészéből tagolódik ki, talán helyesebb lenne úgy mondani, hogy formálódik ki... A nyelvkutatás ezért mindig és szükségszerűen annak a módnak is a kutatása, ahogy egy adott nyelvben és nyelvi szinten a nyelv tartalma tagolódik, egészen le a szavakig. A nyelvi tartalom kutatása tagolódáskutatás. Az egészből és tagolódásából kiindulva eljuthatunk az egyes elemig, a szóig, de teljesen reménytelen az egyes szavak jelentéseinek sorba rendezésével eljutni az egész nyelvi tartalom jelentéséhez.”*

A „nyelvi jelentés” jellemzése teljesen világosan a nyelvtől független beszédintencióra utal. Ezt azonban nem mondják ki, ezt megakadályozza Humboldt felfogása, aki autentikus képviselője ennek a kutatási iránynak, de aki nem vette észre az általa használt nyelvtől független gondolkodást – feltehetően a nagymértékben flektáló [ragozó] indogermán nyelvek iránt érzett előszeretete és csodálata miatt. E. Cassirer, aki az „energetikus” nyelvfilozófusok közé tartozik, szintén nem látja értelmét egyes szavak „értelméről” beszélni⁶⁵: *„A megismerés, a nyelv, a mítosz és a művészet: egyik sem úgy működik, mint egy tükör, ami egyszerűen visszaveri az adott külső és belső lét képeit, ahogy létrejönnek benne, nem indifferens médiák, hanem sokkal inkább ők a világosság forrásai, a látás feltételei és minden megformálás eredetei... A fizikai hangzó, ami önmagában csak magasságában és mélységében, intenzitásában és minőségében különbözik a többitől, a legfinomabb gondolati és érzésszerű különbségek kifejezőeszközeként teszi magát azáltal, hogy beszéd-hangzóvá formálja magát. Közvetlen hang mivolta teljesen a háttérbe vonul annak a javára, amit közvetetten teljesít és mond. A művészet konkrét egyedi elemei, amikből a mű a művészetben felépül, ugyanezt az alapvető viszonyt mutatják... A tudat lényegéhez tartozik, hogy nem lehet benne tartalmat megformálni anélkül, hogy éppen ennek a megformáló tevékenységnek a során ne formálódjék ki további tartalmak megjelenésével egy összkomplexum... A közvetítő jelek ereje és teljesítménye rejtély maradna, ha nem egy eredeti, magában a tudat létében alapuló szellemi folyamatban gyökereznének. Csak az teszi érthetővé, hogy valamilyen érzékelhető egyediség, mint például egy fizikai hangzó, tisztán szellemi jelentések hordozójává válhat, hogy a jelentés alapfunkciója már az egyes jellé való formálódás előtt jelen van és működik, úgyhogy a formálás nem létrehozza, hanem csak lerögzíti, használhatóvá teszi egy egyedi esetre. Mivel a tudat minden egyedi tartalma különböző összefüggések hálózatában jelenik meg, amelyek révén egyszerű létében és önábrázolásában*

⁶⁴ J. Trier: *Deutsche Bedeutungsforschung*, idézi Arens, mint fent, 519. oldaltól

⁶⁵ E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, idézi Arens, mint fent, 525. oldaltól.

egyszersmind további és ismét további tartalmakat is magába foglal, kell, hogy legyenek a tudatnak olyan tartalmi is, amelyekben az utalásnak ez a tiszta formája mintegy megtestesül. Ebből azonnal adódik, hogy ez az építmény kettős természetű: az érzékelhetőséghez való kötődése, ami egyszersmind az érzékelhetőségtől való függetlenséget is magába foglalja. Minden nyelvi jelben, minden mitikus vagy művészi képben megjelenik egy szellemi tartalom, ami önmagában túlmutat minden érzékelhetőségen, ami az érzékelhetőségben, a láthatóságban, hallhatóságban vagy tapinthatóságban mutatkozik meg.”

Ez a leírás teljesen konkrétan felismeri és ábrázolja a nyelv kettős természetét.

W. Schmidt⁶⁶ más szempontból, az – egyébként észre nem vett – nyelvtől független gondolkodás szempontjából gyakorol kritikát a szó-szemantika fölött: „A szó-jelentés mivoltát csak akkor érthetjük meg, ha abból indulunk ki, hogy a nyelv megbonthatatlan kapcsolatban áll a gondolkodással. A szónak, mint lexikális alapegységnek közismerten két funkciója van; megnevezi a valóság tárgyait és jelenségeit, és általánosítja őket. De ezt a kettős funkciót közös alapra lehet visszavezetni. Ugyanis mielőtt megnevezhetünk egy tárgyat, egy szellemi aktussal el kell különíteni sajátosságaitól és esetleges változó tulajdonságaitól, vagyis megnevezés csak akkor lehetséges, ha már előre távolságot tartunk, ha elkülönítjük a tárgyat minden egyéb későbbi aktustól, ami aztán rá vonatkozhat... A szavak általánosító jellege miatt lehetetlen a szó-jelentést csak képzetnek tekinteni, mert mind az észlelés alapján létrejövő képzetek, mind a rájuk alapuló emlékképek konkrétabbak és szemléletesebbek a szó-jelentésekként működő tudati tartalmaknál. A definíció, ami a szó-jelentést képzetnek nevezi, a régi asszociációs pszichológiára nyúl vissza, ami képzetek asszociációira, mechanikus kapcsolódásaira próbálta visszavezetni az ember egész pszichés életét, beleértve a gondolkodást és a nyelvet is. Eközben észrevétlen maradt a fogalmi gondolkodás különlegessége. De, bármilyen kézenfekvőnek tűnik is, a szó-jelentést nem azonosíthatjuk a fogalommal, noha szintén általánosítás eredménye. Először is le kell szögezni, hogy a szó-jelentés a lingvisztika kategóriája, a fogalom esetében azonban a logika kategóriájáról van szó. A szavak, mint lexikális egységek, az egyes nyelvek történelmi fejlődésének megfelelően bizonyos minőségi sajátossággal rendelkeznek, míg a fogalmak, mint a gondolkodás legfontosabb formái, általános érvényűek. A gondolatok nyelvi kifejezésének különböző formái és lehetőségei vannak, de a világ gondolati tükrözése minden ember számára ugyanolyan; sok különböző nyelv van a világban, de csak egy logika.”

Itt az energetikus felfogással szembeni másik szélsőséget látjuk. Kérdéses marad, hogy jogos-e egy logikáról beszélni, mert egyrészt a nyelvek különböző színezetet adhatnak neki, másrészt, mert szintjei és rétegei lehetnek. Egy példa a nyelvi színezetre: Európában nem találjuk illogikusnak, ha ugyanazzal a birtokosjellel mondjuk, hogy „az ásóm”, „a feleségem” és „a félelmem”. Egyes indián nyelvekben ez azonban teljesen logikátlanul, vagy legalábbis nagyon ügyetlenül hangzik: az egyik „tulajdonomat” kölcsönadhatom valakinek, a másikat biztosan nem, a harmadikban pedig megint csak egészen másféle birtokos viszonyt értünk. Miben áll akkor az azonosság, amit mindhárom esetben ugyanaz a birtokosjel fejez ki? Mennyiben birtokom egyáltalán a félelmem? Úgy tűnik, hogy a logicitás messzemenően függ az egy bizonyos irányba mutató általánosítás mértékétől. Problematikusnak tűnnek Schmidt olyan meghatározásai is, mint „fő jelentés”, „szószerinti jelentés”, elsődleges és másodlagos jelentésjelölések, különböző absztrakciós szintek és különböző rendű lexikális-szemantikus variánsok.

⁶⁶ W. Schmidt, *Lexikalische und aktuelle Bedeutung*, idézi Arens, mint fent, 693. oldaltól.

c) Az értés a szavak között

Teljesen világosan kirajzolódik, hogy a megjelenő és rejtett nyelvi elemek vizsgálatában lehetetlen megmaradni az egyes szavaknál. Egyes gondolkodók a mondatok szintjén látják a rejtettséget, illetve figyelmesek lettek arra a realitásra, ami a szavak között van, és nem jelenik meg érzékszervileg észlelhető módon. L. Tesnière életművét úgy tűnik, ez a felfedezés határozza meg.⁶⁷

„Egy olyan típusú mondat, hogy Alfred parle⁶⁸ nem két elemből tevődik össze, 1. Alfred, 2. parle, hanem háromból: 1. Alfred, 2. parle és 3. a kapcsolat (connexion), ami összeköti az első kettőt, és ami nélkül nincs mondat. Aki azt mondja, egy ilyen mondat csak két elemből áll, felületesen, pusztán morfológiai szempontból analizál, és elhanyagolja a lényegét, mégpedig a szintaktikai kapcsolatot.”

Tesnière szerint ezek a kapcsolatok vagy viszonyok nem jelennek meg a kifejezésében, de szellemünk észleli őket, mert nélkülük értelmetlen lenne a mondat.

Ez a pár mondat világos és merész – mert szokatlan – formában a lingvisztika egyik legnagyobb felfedezését tartalmazza. Se Tesnière, se a későbbi kutatók nem vonták le a lehetséges és szükséges konzekvenciákat, például azt, hogy a nyelvek egyebek között a szavak – és nem csak két szomszédos szó – között rejtve maradó „connexion” mértékében és formájában különböznek.

Amit Tesnière a szavakból kiindulva talál, meglepő világossággal ábrázolja egy régebbi gondolkodó, W. Wundt⁶⁹, a mondatképzés oldaláról indulva: *„A mondat sem a tudaton pontszerűen áthúzódó jelenség, amiből az adott pillanatban mindig csak egyetlen szó vagy egyetlen hangzó létezik, miközben minden, ami előtte volt és utána jön, eltűnik az éjszakában; hanem miközben kimond valaki egy mondatot, végig ott van a tudatában az egész. Ha ez éppenséggel nem így van, akkor menthetetlenül elveszítjük a beszéd fonálát ... A mondatképzés tehát ebben az értelemben mind analitikus, mind szintetikus funkció. Elsősorban azonban analitikus folyamat. Mert először a mondat egésze áll előttünk, minden részletében, mint az egészre kiterjedő képzet, még ha meglehetősen sötét tudatossággal is, és ez az egész-képzet tagolódik azután részeire, azáltal hogy egyiket a másik után apperceptáljuk.”*

Wundt itt láthatóan nagyon érzékenyen tapintja ki, ahogy egy mondat létrejön, ill. ahogy megértjük. Ph. Wegener⁷⁰ a 19. század végén hasonló eredményekre jut, mint valamivel később Trier és Weisberger: *„De mégiscsak szeretnék rámutatni, hogy a szavakat először nem úgy tanuljuk meg, mint adott tartalmak hangzó-foglalatait, hanem mint bizonyos célok eszközeit ... A szó-jelentés egységére vonatkozó feltevést ezért el kell vetnünk ... Ha tehát szükségünk van egy szóra egy mondat szerkezetben, akkor a hozzátartozó képzetcsoporthoz csak az a rész léphet be a tudatba, ami kapcsolatba lép a többi szóval – a többi a tudat küszöbe alatt marad. És a logikai szubjektumnál a képzetcsoporthoz csak azok a részei tudatosodnak, amelyek az állítmány expozícióját szolgálják.”* Hozzátehetnénk: merőben új „képzetcsoporthoz” is összekapcsolódhatnak egy szóval.

⁶⁷ L. Tesnière, *Eléments de syntaxe structurale*, idézi Arens, mint fent, 685. oldaltól.

⁶⁸ Alfréd beszél. (Ford.)

⁶⁹ W. Wundt, *Völkerpsychologie*, 1. Teil: idézi Arens, mint fent, 422. oldaltól.

⁷⁰ Ph. Wegener, *Untersuchungen über die Grundlagen des Sprachlebens*, idézi Arens, mint fent, 378. oldaltól.

d) A mondat értelése kontextusban

Wegener azonban még jóval továbbmegy, túllép a mondat határain, amikor a mondottak – nem egyetlen szó – „értelmét” keresi. A mondat *környezetét* „beszédszituációnak” nevezi. *„A szituáció a talaj, amin ... a környezet, egy tény, egy dolog stb. megjelenik, de idetartozik az is, ami időben megelőzi, amiből az a tevékenység létrejött, amit állítmányként kimondunk. És ugyanígy hozzátartozik a szituációhoz annak a személynek a megadása is, akinek a közlés szól. Egy szóbeli közlés szituációját nemcsak a szavak határozzák meg, hanem sokkal inkább és sokkal általánosabban maguk a környezeti viszonyok, a közlést közvetlenül megelőző tények és a személy jelenléte, akivel beszélünk. A környezeti viszonyok és a megszólított személy jelenléte által adott szituáció a szemlélet révén lép be a tudatba, ezért szemléleti szituációnak nevezzük. Ha valakivel egy fa előtt állok, akkor teljesen elég annyit mondani, hogy „tölgy”, hogy azt mondjam vele, hogy „ez a fa tölgy”. Az előttem álló fa alkotja, megnevezetlenül is, a mondat alanyát.”*

A szemléleti szituáción túl Wegener megkülönbözteti még az emlékezeti, tudati és kulturális szituációt. Valójában még megszámlálhatatlan további szituáció játszik szerepet a beszédben, illetve az értésben; idetartoznak a mondatot megelőző és követő mondatok. Egy beszéd összes, az egyes mondaton túlmutató, mind a szöveg részét képező, mind az azon kívüli komponensét „környezet”-nek nevezzük. Lényeges kijelentéseket találunk a nyelv rejtett részét illetően Wegener egy mondat értésére vonatkozó gondolataiban, amelyeket a következőkben részletesen idézünk: *„A hallgatónak először meg kell teremtenie az alany kapcsolatának vagy viszonyának módját az igéhez, az igéét a tárgyhoz, ezt a szavak maguk nem fejezik ki. Milyen különbözőnek kell gondolnunk a jelöléseket például a birtoklás különböző kapcsolatainál: van egy háza, egy könyve, betegsége, fejfájása, éles elméje, fekete haja stb., vagy annál, hogy valaki csinál, tesz valamit: utazást, hibát, egy asztalt, egy ugrást stb. A megfelelő viszony megteremtése csak akkor lehetséges, ha a hallgatónak tudomása van például egy birtoklási viszonyról, egy betegségről, egy ember szellemi képességeiről. Tehát nem a nyelvi közlésből, hanem a valós viszonyok tapasztalati ismeretéből egészítjük ki a nem sokat mondó kifejezést teljes tartalmává ... Ugyanennyi különböző módja van annak, ahogy a tevékenység a tárgyat érinti, például: ezt az embert látom, megütöm, fenyegetem, táplálom stb. De mindezeket a viszonyokat egy konkrét nyelvtani forma fejezi ki, alanyeset, tárgyeset stb., ráadásul szenvedő szerkezetben az alany jelölheti a tárgyat is”⁷¹.*

A nyelv maga tehát keveset mond egy történés komponenseinek a történéshez való viszonyáról; miközben éppen ezek a viszonyfajták lényeges részét alkotják a történeteket leíró mondatok tartalmának. Itt is hasonlóan játszódik le a folyamat, mint a hallgató feljebb tárgyalt következtetéseinél: ezek a következtetések először lassan játszódnak le, amíg a szokás mechanikussá tesz őket, és a hallgató és ezzel a beszélő is már azt hiszi, hogy a következtetésekből nyert kiegészítéseket maguk a nyelv szavai fejezik ki, mert a mechanikusan lejátszódó következtetési folyamatok már nem jutnak át a tudatosság küszöbén. Egy történés alanyt és tárgyat magába foglaló nyelvi jelölése időben fokozatosan lejátszódó folyamat, ami

⁷¹ A magyarban a szenvedő szerkezetet általában kerüljük, de a magyarban is mondhatjuk például, hogy egy megoldás adódik, ahol a megoldás az alany, de tulajdonképpen tárgy: valaki talált egy megoldást; esetleg birtokviszony: valakinek van egy megoldása egy problémára.

tehát nem egyszerre, egészében jelenik meg a lélekben, hanem egyedi részletekben ... Ha tehát azt halljuk, hogy dare⁷², és értjük, hogy milyen tevékenységről van szó, akkor eleve föltételezünk egy szubjektumot, egy érdeklődő személyt és egy tárgyat, de mindezek még meghatározatlanok, tehát olyanok, amikre kérdezni szeretnénk⁷³. Ezeknek a pontoknak az összekapcsolásából adódik az adás tevékenysége. Ha ezek után közölnek velünk egy személyt részes esetben, akkor ezt azonosítjuk a meghatározatlan érdeklődő személlyel, akit az adáshoz már föl kellett tételeznünk, akárcsak az alanyt és a tárgyat (vagyis az alany- és a tárgyesetet) is. Az absztrakt mozgásképp a maga meghatározatlan és absztrakt alkotó pontjaival utólag tehát meghatározott és konkrét szintre emelkedik, azáltal, hogy korrigáltuk és meghatároztuk az addig meghatározatlan pontokat ... Anyanyelvünkön a folyamatok gyakorisága miatt csak elvétve észleljük ezt a pszichés átváltozást, de nagyon is észleljük olyan idegen nyelven, amiben nem vagyunk igazán otthonosak. Hogy ez a folyamat azonban az anyanyelven is lejátszódik, jól mutatja az a tény, hogy csalódtunk vagyunk elvárásainkban, ha a konstrukcióhoz szükséges pontok nem kerülnek megnevezésre, valamit hiányolunk, és pontosan meg tudjuk mondani, hogy melyik hivatkozási pont hiányzik.”

Nem tudunk egyetérteni Wegener-rel abban, hogy a nyelvértés következtetéseken nyugszik. Mert a nyelvtanulás korában a gyerek még nem tud következtetni, hiányzanak hozzá a nyelvi-fogalmi eszközök. Ami itt történik, az intuitív értés. Annál inkább egyet lehet érteni viszont ezzel az ítéletével: „Ezért a nyelvtudományi kutatásoknak a nyelvértést kell előtérbe helyezniük.”

Nagyon hasonló értelemben beszél jóval később Strawson⁷⁴ annak a lehetetlenségéről, hogy egy, a helyzettől elkülönített mondatnak értelmet, jelentést tulajdonítsunk, igaznak vagy hamisnak nyilvánítsuk: „Gyakran gondoljuk, hogy mondatokról és kifejezésekről beszélünk, miközben mondatok és kifejezések használatáról beszélünk. Ez a helyzet Russel-nél, és a továbbiak nemcsak rá érvényesek, hanem általában is. A jelentés (legalábbis egy nagyon fontos értelemben) a mondat vagy a kifejezés függvénye; megemlítés, utalás valamire és jelentés, valamint igazság és hamisság a mondatok vagy kifejezések használatának függvényei. Egy kifejezés jelentése (a szó általam használt értelmében) általános utasításokból áll, bizonyos tárgyakra és személyekre való utalás és megemlítésük használatára vonatkozóan; egy mondat értelme általános utasításokból áll igaz vagy hamis állítások használatára vonatkozóan. Ez még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a mondat vagy kifejezés valamilyen különleges használatáról volna szó. Egy kifejezés jelentését nem azonosíthatjuk azzal a tárggyal, amire utalni, vagy amit jelenteni egy adott esetben használjuk. Egy kifejezés jelentéséről vagy egy mondat értelméről beszélni, nem azt jelenti, hogy mindenkori használatáról beszélünk egy adott alkalommal, hanem azt, hogy azokról a szabályokról, szokásokról, konvenciókról beszélünk, amik bármilyen esetben a rámutatáshoz vagy kijelentéshez való konkrét használatot irányítják. Így annak a kérdésnek, hogy egy kifejezés vagy egy mondat értelmes-e vagy sem, semmi köze sincs ahhoz a kérdéshez, hogy egy adott alkalommal elhangzott mondatot arra használunk-e, hogy tegyünk egy igaz vagy hamis kijelentést, vagy arra, hogy utaljunk valamire vagy egyáltalán megemlítsünk valamit ... Ha azt kérdezem, hogy mit jelent az a kifejezés, hogy „ez”, ... akkor azokat a konvenciókat magyarázom meg és szemléltetem, amelyek a kifejezés használatát szabályozzák ... Ez a kifejezés jelentésének megadása ...”

⁷² Adni (olasz). (Ford.)

⁷³ Valaki ad valakinek valamit. Alany, állítmány, érdeklődő személy részesesetben, tárgy. (Ford.)

⁷⁴ P.F. Strawson, *On referring*, idézi Arens, mint fent, 727. oldaltól.

Strawson kiterjeszti Wittgenstein szó-definícióját a mondatra. De kénytelenek vagyunk kételkedni abban, hogy mennyire tudja beváltani azt a követelését, hogy az „ez” kifejezés jelentésére kérdezve megmagyarázza és szemléltesse a konvenciókat, amik a szó használatát szabályozzák, anélkül, hogy közben mindig újra ugyanannak a kifejezésnek az értésére hivatkozna. Egyszer tényleg érdemes megpróbálni!

a) Értés egy szó fonémái között

Utoljára hagyjuk az értést egy szó fonémái között. Feltűnő, hogy a négy értési aktus közül ez a legrejtettebb, és hogy mennél nagyobb egységek felé haladunk, annál jobban csökken a rejtettség: a legkönnyebb észrevenni a mondat értését mindenkori környezetében. Mégis, N. S. Trubetzkoy⁷⁵ észrevette a fonémák, mint legkisebb, bonthatatlan fonológiai egységek közötti rejtett kapcsolatot – hogy azután rögtön el is ejtse a témát: *„Minden szó hangzásbeli egész, forma, amit a hallgató is formának ismer fel ... Formák felismerésének előfeltétele, hogy meg tudjuk őket különböztetni egymástól, és ez csak akkor lehetséges, ha az egyes formák bizonyos jellemző jegyei különbözőek. A szó-formák megkülönböztető jegyei a fonémák. Minden szónak tartalmaznia kell annyi fonémát, és olyan sorrendben, ami minden más szótól megkülönbözteti ... Mint forma, minden szóban több van, mint tagjainak (= fonémáinak) összessége, ugyanis „egész” mivolta, ami összetartja a fonémákat és a szó egyediségét adja. Szemben az egyes fonémákkal, ezt az „egész” mivoltot nem lehet lokalizálni a szótestben. És ezért lehet mondani, hogy minden szótestet maradéktalanul fonémákra lehet bontani, hogy fonémákból áll ...”*

Az értést, mint a nyelv rejtett részét nem lehet lokalizálni, se a szótestben, se a mondattestben, mégis ez a nyelv, a beszéd és a beszédértés nagyobbik része.

Hogy egy szó miért éppen bizonyos fonémákból tevődik össze, ill., hogy miért játszanak bizonyos fonémák vagy fonéma csoportok egy bizonyos szerepet a deklinációban vagy a konjugációban, tehát, hogy mi egy fonéma „értelme” – ez a nyelvtudomány legmélyebb, utolsó kérdései közé tartozik, amit bizonyosan nem lehet a szavak szintjén megválaszolni, amik maguk is fonémákból állnak. A mai felnőtt számára a nyelv értelem- vagy jelentés-hordozó eleme a szó vagy a mondat vagy egy mondat sor. De bizonyos, hogy a kisgyereknél és a korai emberiségnél a hangzó vagy a szótag jelentést hordozott, olyan jelentést, ami nagyobbra terjed, mint a szavak, mondatok és mondat sorok jelentése. A szótag és a szó között az emberi tudat mélyreható változása zajlik le.

II. 3. A jel viszonya a beszéd rejtett részéhez

Abban, hogy a nyelvben sokan csak a megjelenő akusztikus és írásos *jeleket* látják, a tudat általános megbetegedése mutatkozik meg. A nyelvtudós nem veszi észre a belső, tudati cselekvést, amit minden nyelvi elem megjelenése előtt végrehajt. Elfelejteti aktuális „cselekvését”, és annak eredményét teljes valóságnak tekinti: a *megértett* szavakat, mondatokat, kifejezéseket, szabályokat stb., mintha értés nélkül is azok lennének, amik.

⁷⁵ N. S. Trubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie*, idézi Arens, mint fent, 636. oldaltól.

Az, hogy lehetséges a szavak, mondatok, kifejezések értelmét keresni, azt mutatja, hogy a kereső számára a nyelvi kifejezés és a „jelentés” nem ugyanaz, tehát nagyon is képes lenne rá, hogy ráébredjen a belső cselekvésre. Ha követjük a jelentés keresésének útját, akkor azt látjuk, hogy a szavaktól a mondatokhoz, a pusztá mondatoktól egy, a – csak részben nyelvi – környezetet is figyelembe vevő értelemhez jutunk. Ez mutatja, ahogy néhány kutató rátalált, hogy a jelentés, az értelem nem a szavakban és nem is a mondatokban, hanem a beszédintencióban van. A nyelv rejtett forrása a beszédintenció. Teljesen csak akkor tudjuk megtalálni a beszédintenciót, ha minden olyan elemet is megtalálunk, ami nem jelenik meg: mindenekelőtt a környezetet, ezen keresztül a mondatot, és aztán rajta keresztül a szavakat az adott kontextusban, a hozzátartozó jelentésükben. Így a mondat jelentése – környezetének kontextusában – a leginkább meghatározott. Környezete nélkül a mondat – eredeti, nem sematikus beszédben – többértelmű: a mondaton belüli kontextusa nélkül a szónak még többféle értelme lehet; „jelentés-felhője” még nagyobb: kevésbé meghatározott, mint a mondat; és végül a következő szinten, a hangzók, „jelentéseikben” természetesen még tágasabb értelműek, mint a szavak. Az egyetlen szótagból álló őstöveknek hatalmas jelentés-felhőjük van, ami egyre zsugorodik, ahogy fölemelkedünk a szótagtól a kontextusában megértett mondathoz.

Amikor itt meghatározottságról és nagyobb meghatározottságról beszélünk, akkor ezt a hétköznapi tudat szempontjából értjük, aminek egy asztal észleleti képe meghatározottabb, mint egy rózsáé, mert előbbi nem változik az időben, míg utóbbi igen: a rózsát mindig csak egy konkrét életszakaszában látjuk. *Teljes* valóságához hozzátartozik összes változása az év körforgásában, és különböző lehetséges megjelenési formái a talaj és az időjárás függvényében. Ebben az értelemben megjelenési formája kevésbé meghatározott, mint az asztalé. A rózsza mégis teljes mértéken meghatározott a maga fajtája szerint: sohase válik belőle másik növény. Ebben az értelemben, ha viselkedését is figyelembe vesszük, egy állat még kevésbé meghatározott, mint egy növény. Végso soron azonban az állat is meghatározott: egy borz mindig borz marad, viselkedésében is. Ezek a „meghatározottságok” egyszersmind különböző jellegű fogalmiságok is: az utóbbiak élő és érzékeny fogalmak, és éppen ezért jóval nagyvonalúbban meghatározottak, mint az élettelen tárgyak fogalmai.

A nyelv rejtett része, amit a beszélőnek és a hallgatónak hozzá kell fűznie a megjelenő jelekhez – a beszélőnek a létrehozáskor, a befogadónak ahhoz, hogy megértse – különböző mértékű lehet a megjelenő részhez viszonyítva. Minél több és minél pontosabban jelenik meg a jelek viszonyából a kifejezésben, annál kevesebb dolga van a befogadó értő tevékenységének. A beszélő esetében kicsit más a helyzet: különböző tartalmakat könnyebb vagy nehezebb ezen, vagy azon a nyelven kifejezni. Minél egyszerűbb, egyértelműbb, minél kevesebb összefüggést tartalmaz egy kijelentés, annál könnyebb „pontos”, analitikus, flektáló nyelven megfogalmazni, és fordítva. De minden nyelven el lehet mondani mindent, minden tartalmat, a korlátozások nem a nyelvtanban vannak, hanem a lexikonban. A főneveknek számos nyelvben nincs nemük, a legtöbb nyelvben hiányzik az igeragozásban az időbeli megkülönböztetés (múlt, jelen, jövő), az izoláló nyelvekben hiányzik a deklináció és a konjugáció: de a nyelvet beszélők mindezt épp olyan kevésbé élik át korlátozásként, mint ahogy egyetlen népet sem zavar, ha az írás és olvasás nyelvükben jobbról balra vagy lentől fölfelé történik.

Minél jelentősebb a nyelv érzékelhető oldala, annál jobban elválik a szó és az idea. Ezáltal egyrészt könnyebbé válik a gondolkodás emancipációja a nyelvtől, másrészt a megjelenő nyelv gépesíthetővé válik, vagyis mechanikusan leképezhetővé vagy utánoszhatóvá. Ugyanez érvényes az értelmet hordozó funkciók önállósodására is: minél analitikusabb egy nyelv, annál alkalmasabb mechanikus kezelésre (computer). *Teljesen* egyetlen nyelvben sem lehet

helyettesíteni vagy elhagyni a rejtett részt: ha a megjelenő jeleket nem kíséri tudati folyamat, akkor a nyelv, a „beszéd” mechanizmussá degenerálódik. Ez történik a számítógépes nyelvekben, a kísérletekben, hogy automatákkal utánozzák a beszédet és a gondolkodást, és abban a törekvésben is, hogy „mesterséges intelligenciát” hozzanak létre.⁷⁶

Mindezt úgy is kifejezhetjük, hogy a megjelenő nyelv sohasem fejez ki *mindent*; az embernek mindig ki kell egészítenie belső cselekvésével. Az izoláló nyelvek⁷⁷ nagyobb mértékben támaszkodnak a belső cselekvésre, mint az agglutináló⁷⁸ vagy flektáló⁷⁹ nyelvek. Amíg a gondolkodás nem emancipálódik a nyelvtől, addig a gondolkodás formáit, a fogalmakat, vagyis az ember világhoz való beállítottságát nagy mértékben vagy teljesen a nyelv sajátosságai befolyásolják vagy határozzák meg. A tudati fejlődés energetikus szakaszában a gondolkodás stílusát a nyelv alakítja, azt is mondhatnák: tudatunk a nyelv révén tagolja ki, bontja egyedi részletekre a – külső és belső – világot, és a részletek a nyelvnek megfelelően kapcsolódnak egymáshoz, neki megfelelően hozzuk őket összefüggésbe egymással és értjük meg őket kapcsolataikban.

A nyelvtől való emancipáció szakaszában a gondolkodás kiegyenlíti az egyes nyelvek jellegzetességeit, mert független tőle. Egy valamit azonban minden nyelvtől „megtanul” a gondolkodás és az ember: a tudat második szakaszában egyedi részletekben gondolkodni és észlelni, tagoltan tapasztalni a világot. A felnőtt számára ez a legtermészetesebbnek és az eleve normális tapasztalási formának számít – a gyerek számára azonban ez egyáltalán nincs így. Fogalmak, „fogalmi” látás nélkül az észleleti világ folytonos; semmi sem árulja el, hogy hol kezdődik és hol végződik egy tárgy, amit *egy* jelenségnek kell tekinteni. Ha nem ismerjük az „asztal” fogalmát, nem tudhatjuk, hogy mennyi tartozik hozzá a padlóból, amin áll, és ugyanez a helyzet a környezettel és a háttérrel.

Ez a gépi „észlelés” nagy problémája, ami csak science-fiction regényekben tűnik egyszerűnek. Mert egy computer „tanulási” folyamatában minden egyes tárgyat minden lehetséges látószögből, minden lehetséges háttér előtt meg kellene „mutatni”, hogy az automata „felismerje” – és új környezetben nem is tudja felismerni. Ez *egyetlen* tárgyra vonatkozik. Ezzel még mindig megoldatlan marad az a probléma, hogy egy kis kerek és egy nagy négyszögletes asztal a tárgyakkal ugyanahhoz az osztályához tartozik. Mivel a computer nem tud fogalmakat alkotni, csak beolvasott jeleket tárolni, ezért általános mivoltában nem tudja megtanulni, hogy mi az, hogy „asztal” – mert ahhoz meg kellene értenie a fogalmát, a funkcióját.⁸⁰

⁷⁶ Itt nem árt mai szempontból hozzáfűzni valamit. Senki, aki valamilyen programnyelven hivatásszerűen programozik, nem képzei, hogy „beszélget” a számítógéppel, hanem tudja, hogy precíz működési parancsokat ad neki. A mesterséges intelligencia legújabb termékei azonban megtévesztő intenzitással váltják ki a felhasználóban azt a benyomást, hogy valóban beszél „valakivel” – még akkor is, ha tudja, hogy nincs ott senki. Az, hogy nehézségeink vannak megkülönböztetni az emberi beszédet és a gépi beszédutánpótlást (az embert és a „sztochasztikus papagájt”), a tudati megbetegedés jellemző kór- és kortünete. (Ford.)

⁷⁷ A szavak nem tartalmazznak toldalékokat. Idetartozik a kínai, a vietnámi, részben az angol is. (Ford.)

⁷⁸ A szavak egyértelmű toldalékot kapnak, esetleg többet is. Idetartozik a magyar, finn, török és a japán. (Ford.)

⁷⁹ Összetett, több funkciójú toldalékok. Idetartozik a német és a latin. (Ford.)

⁸⁰ Első olvasásra azt gondolhatná valaki, hogy ezeket a problémákat a mesterséges intelligencia (pontosabban a gépi tanulás) azóta megoldotta. Ez azonban nem így van. A fenti bekezdés egyes részleteiben elavult ugyan, de lényegében teljesen érvényes – és az is marad. A modern gépi tanulás valóban fel tud ismerni tárgyakat, amik csak hasonlóak és amik például teljesen különböző háttér előtt állnak. De a gép akkor se tud mást, mint mintákat felismerni: fogalmakat, funkciókat *nem ért* – mert nincs, *aki* értsen. Ha egy gépi tanuló software-t nagy adatmennyiséggel „betrenírozunk” kerek faasztalok felismerésére, attól még nem fog egy átlátszó szögletes asztalt arról felismerni, hogy azon is lehet enni. A további részletek túl messzire vezetnének, ehhez ld. például: Böszörményi László: *Holdvilág-napvilág – Megtérés a tudományos gondolkodás forrásához* c. könyvet. (Ford.)

A gyerek számára a fogalmiságok tagolják egyes részletekre az észleleti világot, és a fogalmak először szavak formájában jutnak el hozzá: a beszédtanulás során „megérti”, amit a szavakkal mondani akarunk neki: vagyis a beszéd fogalmi tartalmát. A nem-folytonos szónyelv teszi rá képessé, hogy nem-folytonosan észleljen. Az adott, folytonos világból csak az elhatároló fogalmak-nevek tagolják ki az egyes részleteket, azzal, hogy megnevezik őket.

Az így kitanított szellem észlelni tud részleteket akkor is, ha nincs rájuk fogalma, szava. Az észleleti világ részletei észlelhetőek és ábrázolhatóak, de nyelvileg nem kifejezhetőek: nem lehet szavakkal leírni egy szabálytalan alakú tárgy formáját, színárnyalatait, egy ruha redőit, egy tölgyfalevél formáját, erezetét, felületének alakját.

Az egyedi részletek iránti érzéket csak a nyelv, a hangzókban, szavakban, mondatokban nem-folytonosan megjelenő nyelv ébreszti fel. Az emberiség történetében is erre nevelt a nyelv. A nyelvtől eltekintve a kép, például egy állat képe a barlang falán egyrészt annak a jele, hogy festője már környezetétől elkülönítve látta az állatot, másrészt pedagógiai eszköz volt; a többieket is erre a látásra tanította. Ugyanígy, a természeti tárgyak megváltoztatása az ember által, mint egy kő vagy egy fadarab formálása, a tudati fejlődés eszköze. A beszéd, a festés, a csiszolás vagy faragás – egyik sem természetes, ösztönös, hanem jellegzetesen emberi cselekvés, amit a természetből való kiemelkedés, a tőle való távolság elnyerése tesz lehetővé. Az eltávolodás alapján lehetségessé vált tevékenységekkel az ember továbbfejleszti a tevékenységek feltételeit. Minden emberi beavatkozás a természetbe egyrészt részleteket izolál, másrészt már feltételezi az izolálást.

Ebből a szempontból szóba se jön a beszédtanulás kezdetén az észleleti tárgyak „megnevezése”; ez az érzékszervi észlelésre vonatkozó szavakra is érvényes. Egyes nyelv-gondolkodók ezt már mindig is így látták. Így például Humboldt⁸¹: *„Lehetetlen úgy gondolnunk a nyelv létrejöttét, hogy a tárgyak megnevezésével kezdődik, és onnan megy át az összekapcsolásba. Valójában a beszédet nem az őt megelőző szavakból rakjuk össze, hanem fordítva, a szavak lépnek ki a beszéd egészéből ... Eredetileg, a szellem láthatatlan mozgásában, ami a hangzót illeti, és amit a belső beszédsszervezet megkíván, semmiképpen sem gondolhatjuk különválnak a megnevezőt és a megnevezettet létrehozó erőt.”*

E. Cassirer is határozottan kifejezésre juttatja az energetikus álláspontot⁸²: *„... de nem olyan képekről van szó, amik a „dolgozók” valamilyen önmagában létező világát adják vissza, hanem olyan képvilágokról, amelyek princípiuma és eredete magában a szellem autonóm teremtésében keresendő. Azt, amit „valóságnak” nevezünk, csak ezáltal pillantjuk meg és ebben áll rendelkezésünkre: mert végső soron a legmagasabb rendű objektív igazság, ami a szellemnek megnyilatkozik, az saját tevékenységének formája ... A nyelv szavai nem a természet és a képzetvilág rögzített meghatározottságait jelölik, hanem sokkal inkább magának a meghatározásnak az irányait és irányelveit. A tudat itt nem passzívan áll az érzékszervi benyomások összességével szemben, hanem áthatja és betölti saját belső életével. Csak az tesz jelentésre nyelvileg is, ami valamilyen módon megérinti a belső aktivitást, ami „jelentősnek” tűnik számára. Ha tehát egyáltalán azt mondták a fogalmakról, hogy megalkotásuk elvét nem az „absztrakció”, hanem sokkal inkább a szelekció elvének kell nevezniük – akkor ez mindenekelőtt a nyelvi fogalomalkotásra érvényes.”*

⁸¹ W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, in: v. A. Flitner u. K. Giel, Bd. III, Darmstadt 1963, 448. és 460. old.

⁸² E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, I. kötet: *Die Sprache*, idézi Arens, mint fent, 539. oldaltól.

A nyelv tagolja, felosztja az észleleti világot. A jól áthagyományozódott archaikus nyelvekben – amelyeket megkímélt a SAE (Standard-Average-European – Whorf) nyelv behatása – meg lehet találni a világ a mieinktől eltérő felosztásának jeleit. Láttuk Hjelmslev-nél a walesi színskála példáját. Másképp látja egy, a modern szemlélettől érintetlen walesi ember a színeket, mint mi? Nem lehet se igennel, se nemmel válaszolni. Számára „glas” egy nagy kiterjedésű szín, ami nekünk szétesik a zöld, kék és szürke színekre. Azt észleljük, amire van fogalmunk, vagy aminek a fogalma észlelés közben létrejön bennünk. Egy középafrikai bennszülött, aki nem ismeri az „esernyő” fogalmát, nem is lát esernyőt, hanem mondjuk egy fémből és anyagból álló tárgyat, ami meg tudja változtatni az alakját – ha ezeket a fogalmakat ismeri. Amíg föl nem ismerte a tárgy funkcióját, az észlelés elmegy mellette.

A különböző nyelvek különbözőképpen tagolják a világot, nemcsak az észleleti, hanem a fogalmi világot is. A legtöbb szó, szófordulat, igeragozás, a nyelvi „esetek” nem fedik egymást. Már Chr. J. Kraus⁸³ fölfedezte, hogy bármelyik két nyelv bármelyik két szava között sincs jelentésbeli kongruencia, mert a szavak mindig képzetek, árnyalatok, indulatok egész komplexumát jelölik.

A nyelvek szerkezetének különbözősége abban áll,

1. hogy a rejtett rész nagyobb vagy kisebb-e a megjelenő részhez képest.
2. hogy az általánosítás kisebb vagy nagyobb-e; minél archaikusabb egy nyelv, annál kevésbé általánosít.
3. hogy abban a mértékben, ahogy a nyelvek megőrizték archaikus jellegüket, szavaikban és nyelvtanukban olyan kifejezési lehetőségeket tükröznek, amik a modern ember számára elvesztek.

Az izoláló nyelvek szavait úgy lehet tekinteni, mint egy mondatnyelv széteső részeit, ami óriásszavakban vagy mondatyszavakban nyilvánul meg. Az egyes szavak ennek megfelelően jelentések sokaságával rendelkeznek. Ebből ered Humboldt „organikus” nyelvszemléletének hiányossága is⁸⁴: mondatokban értik meg egymást az emberek és nem szavakban.

Minden nyelv, ami szavakban vagy mondatokban beszél bizonyos mértékig általánosít. Az archaikus nyelvekben az általánosítás sokkal kevésbé előrehaladott, mint a „modern” nyelvekben. Monboddo⁸⁵ így jellemzi a huron indiánok nyelvét: *„Ebben a nyelvben nincs se levezetés, se összetevés, úgyhogy a szavak között minden jelentésbeli analógia ellenére sincs hangzásbeli analógia.”* (Példaként említi többek között, hogy különböző szavakat használnak arra, hogy „megsebesült” és „nyíltól sebesült meg” ill. „kunyhó”, „a kunyhóban”, „a kunyhóm”.) *„A tárgyakat általában nem önmagukban nevezik meg, hanem tulajdonságaikkal és gyakran a rájuk vonatkozó cselekedetekkel összefüggésben ... Még a rokoni kapcsolatokat sem önmagukban nevezik meg, mint apa, anya, nagybácsi, nagynéni, hanem különböző szavakkal jelölik, attól függően, hogy az „enyém”, a „tiéd” vagy az „övé”.* Például nincs olyan szó, hogy medve, hanem különböző szavak vannak arra, hogy „kis medve”, „nagy medve”, „erős medve” stb. *„Nincs szó a nyelvben egy, a sajátos szubsztanciájától független tulajdonságra, mert a nyelvben egyáltalán nincsenek jelzők, tehát nincs szó egy meghatározatlan szubjektum inherens minőségére. És végképp nincsenek jelzőkből levezetett*

⁸³ Chr. J. Kraus, *Rezension des allgemeinen vergleichenden Wörterbuches von Pallas*, idézi Arens, mint fent, 136-145. old.

⁸⁴ Humboldt a nyelvet organikus jelenségnek tekintette, de ezt elsősorban a szavak szintjére korlátozta. (Ford.)

⁸⁵ J. Burnett Lord Monboddo, *Of the Origin and Progress of Language*, idézi Arens, mint fent, a 130 oldaltól.

absztraktumok ... Nincs rá szavuk, hogy „jó” és „rossz”, de arra igen, hogy „te jó vagy” vagy „te rossz vagy”.

Cselekvéseknél nem általában különböztetik meg a cselekvést, a cselekvőt, a cselekvés tárgyát és jellegét, hanem gyakran egyetlen szóval fejeznek ki mindent. Ezért sok olyan szavuk van, ami egész mondatot jelent. Például külön szavuk van arra, hogy „ott egy vödör víz”, egy egész más szó arra, hogy „ez nagyon sok víz” és megint egy másik arra, hogy „ráöntötted a vizet a tűzre” ... Nincs rá szó, hogy „(le)vágni”, hanem egész sor szó arra, hogy „halat vágni”, „fát vágni” stb.

Az időt és személyt ... általában csak a hangsúly vagy a hang különbözteti meg, hasonló a helyzet az igék kijelentő és kérdő formájával ... De ha kifejezik egyes szavakkal, akkor ezek teljesen különbözőek, amiknek semmi közük sincs egymáshoz. Például 5 teljesen különböző szó fejezi ki, hogy „én mondtam”, „te mondtad”, „ő mondta”, „én mondtam ezt” (vagy „megmondtam”), „neki mondtam”.

Amennyire látom, se a huron nyelvben, se a másik két nyelvben nincs semmiféle szó olyan magasabb fogalmakra, mint állat, növény, olyasmiről nem is szólva, hogy anyag, tér, lény ...

Ami a szintaxist illeti, az láthatóan hiányzik, mert nincs se prepozíció, se ragozás. A névszóknek nincs se nemük se eseteik, az igéknek nincsnek módjaik. Röviden, amennyire én látom, nincs rá lehetőség, hogy összekössék egymással beszédük részeit.”

Egyrészt az általánosítás mértéke csekély, másrészt az is világos, hogy az ilyen „primitív” nyelvek nem neveznek meg dolgokat, se a dolgoktól független tulajdonságokat, se absztrakt személyeket, hanem *összefüggéseket*, amik a jobban analizáló nyelvekben komponensekre bontva jelennek meg, amiket össze lehet és össze is kell kötni.

És mégis, már a fent ábrázolt nyelvben is találunk bizonyos általánosítást: minden „erős medvét” ugyanaz a kifejezés jelöl. Strawson és Wegener gondolatai mentén azt is láttuk, hogy a mondatok is általánosítanak: ugyanannak a mondatnak különböző jelentése lehet különböző környezetben. A mondat „használata” konkretizálja jelentését. A mondat a környezetére való vonatkozásban válik mondóvá. Az ember azonban nem rendelkezik egy mondatkészlettel, amiből adott esetben kiválasztja a megfelelőt; a mondat közvetlenül a helyzet vonatkozásában jöhet létre. A helyzet nem fejeződik ki nyelvileg, egyedi eset, nem általánosítás, és különben is, figyelembevételével a nyelvileg ki nem fejezett értésre apellálunk. A kifejezés és a környezet *együtt* adja ki a jelentést.

Az, hogy egy archaikus nyelvben csekélyebb az absztrakció vagy általánosítás mértéke, mint egy SAE nyelvben, hogy például nem fordul elő benne a „hal” szó, de vannak szavai arra, hogy „ponty”, „csuka” stb., ez nem jelenti azt, hogy a nyelvközösség tagjai ne tudnák, hogy a ponty és a csuka – vagy az erős és a kis medve – az állatoknak ugyanahhoz a csoportjához tartozik. A kifejezések látenszen tartalmazhatják ezt az értést, anélkül, hogy ez jelekben nyilatkozna meg.

Rögzített szavaival a nyelvek nem-folytonos jellege minden esetben a világ egy speciális tagolását jelenti, amiben nemcsak a szavak, hanem a nyelv egész nyelvtani szerkezete részt vesz. A nem-folytonosan megjelenő nyelvi elemek „összekapcsolása” egyszersmind a világ szintézise. Ezt a szintézist teljes mértékben rá lehet hagyni a belső cselekvésre vagy többé-kevésbé külsőleg is megjelenhet. Az emberi és állati „nyelvek” közötti egyik legfontosabb különbség, hogy míg előbbieket szerkezete nem-folytonos, utóbbiak megengednek egy „folytonos variációt a nyelvi dimenzióban, amennyiben egyáltalán van értelme ebben az

esetben folytonosságról beszélni.”⁸⁶ A nyelv és az ember viszonyának energetikus szakaszában az ember világképe, a világ struktúrája szoros korrelációban van a nyelvvel; egy töről fakadnak.

Emlékezőképesség nélkül nem jöhet létre és nem létezhet fogalmi élet, és rögzített elemekkel dolgozó szó-nyelv sem. A nyelv energetikus szakaszában ez a három képesség együtt jön létre és összetartozik. A nem-folytonos nyelv adja meg a lehetőségét, hogy fogalmakban gondolkozzunk, amiket a nyelv nem-folytonos mivoltában nagyvonalúan kitagol és megtart. A technikai-tudományos fogalmaktól eltekintve a fogalmaknak még máig is van a szavak mögött meghúzódó élete, ezért tudják „jelentésüket” a kontextusnak megfelelően változtatni. Minél jobban általánosít egy nyelv szavaiban, annál inkább tud egy hierarchikusan tagolt, viszonyokat kifejező fogalmi struktúra kialakulni. Az archaikus nyelvekben a fogalmi élet inkább a nyelv rejtett részében marad. Ha ebbe az irányba tovább extrapolálnánk, akkor egy olyan nyelvhez jutnánk, ami egyáltalán nem általánosít, hanem csak a pillanatnyi belső és külső életet tükrözi. Az ilyen nyelv improvizált lenne, meghatározott elemek, mint szavak nélkül; utóbbiak mindig valami viszonylag azonosat jelölnek, ami az absztrakció – az egyedi vonásoktól való eltekintés – során jön létre. Végül is két teljesen „egyforma” műanyag tárgy sem azonos.

A nyelvek skálájának másik végén egy olyan computer-nyelv állna, amiben a jelek egyértelműek lennének, az esetleges megengedett variációs lehetőségek is már *előre adottak* és ezért egyértelműek, mert a mechanizmus nem támaszkodhat semmilyen belső cselekvés segítségére, „értelmezés” tehát nem lenne lehetséges. Az ilyen „nyelv” ezért valójában nem is az, hanem egy mechanizmus része.

A beszéd létrehozása és hallgatása közbeni tudati vagy belső cselekvésnek minőségi fokozatai vannak. A skála az asszociációból, emlékezésből, fantáziából fakadó reflexszerű „válaszoktól” egészen az intuícióig, teljesen új ideák fellobbanásáig, új fogalmak megalkotásáig terjed. A gyereknél, különösen a beszédtanulás során, az intuitív belső cselekvés dominál, a felnőttél fokozatosan az egyéb tudati élmények lépnek előtérbe. De a felnőttnek is vannak eredeti, intuitív értései, például, ha egy „ismert” szóval új kontextusban találkozunk. Ez azt jelenti, hogy nem az egyes szavakból, hanem a kontextusból értjük meg, hogy miről van szó, és *ebből* értjük meg az egyes szavakat aktuális funkciójukban. A beszéd fölülről épül, kezdete nem a szavakban van.

II.4. A Szó középső birodalma

A nyelvek analízise nem veszi figyelembe a nyelv rejtett részét, és reménytelen kísérletet tesz rá, hogy mechanisztikusan magyarázza meg azt, amit – a gyereknél teljesen nyilvánvalóan – az intuitív értés hív létre. Az ilyen kísérlet ellentmondást hordoz magában, mert szükségszerűen kívül marad az általa létrehozott magyarázat-modellen és eközben a modellen kívüli értésre apellál. A tudatnak, ami a modellt keresi és létrehozza, nincs modellje, és az általa létrehozott modell nem kutat tovább a saját modellje után: ebben áll az alapvető, és csak látszólag pusztán formális különbség. Rejtett része nélkül a nyelv a szellem „lábnyomaiból” áll, és a nyomok önmagukban, tudati cselekvés nélkül annyit érnek, mint az írás egy analfabétának.

A rejtett beszéd figyelmen kívül hagyásának szükségszerű következménye, hogy a beszélő is eltűnik a tudományos vizsgálat látóteréből. Ő, a beszéd Én-forrása egyszersmind a kreativitás

⁸⁶ N. Chomsky, *Sprache und Geist*, Frankfurt/M., 1973 (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 19), 116. old.

forrása is, és ezért érthető, hogy a mechanisztikus elméletek nem tudják megmagyarázni ezt a jelenséget. Röviden: „minták” – viselkedési, gondolkodási és beszédbeli minták – által nem jöhet létre kreativitás, ami épp az ellentéte ezeknek.

N. Chomsky számos munkájában megsemmisítő kritikával illeti a mechanisztikus-behaviorista nyelvelméleteket. De azzal, hogy a nyelvtanulás képességét az emberi faj *biológiai* tulajdonságának tekinti, véleményem szerint nem jut sokkal közelebb a valósághoz, mint az általa megcáfolt elméletek. Az élet területén nem ismerünk ilyen öröklött, „üres” képességeket. A képesség, hogy *tetszőleges* nyelvet meg tudunk tanulni, lenne az egyetlen kivétel. Tudtommal az állatvilágban nincs olyan teljesítmény, amit egy állat „tanulás” vagy külső körülmények révén egyedileg sajátítana el – különben azonban elmaradna. Egy biológiai képesség kreatív Én-lény nélkül maga is ugyanolyan meghatározott mechanizmus lenne, és így ismét adós maradna a kreativitás magyarázatával. Abban a kérdésben, hogy a nyelv szellemi vagy biológiailag megalapozott képesség-e, Chomsky eleinte habozni látszik. Így például ezt mondja: *„De az emberi nyelv nyilvánvalóan egészen más elvek szerint épül fel (mint az állati kommunikáció). Azt gondolom, ez lényeges körülmény, amit sokszor figyelmen kívül hagynak azok, akik a nyelvet természeti, biológiai jelenségnek tekintik. Ezért meglehetősen képtelenségnek tűnik annak a lehetőségéről elmélkedni, hogy az emberi nyelv egyszerűbb rendszerekből jött létre – talán ugyanolyan abszurd, mintha az atomok elemi részecske rajokból származó „evolúcióján” akarnánk elmélkedni.”*⁸⁷ De néhány oldallal később ez áll: *„Ugyanolyan durva dogmatizmus lenne, érvek vagy adatok nélkül állítani, hogy a szellem, velünk született szerkezetében egyszerűbb lenne, mint egyéb biológiai rendszerek ...”* Később egyetért C.S. Pierce⁸⁸-szel, aki az ember képességét arra, hogy „találjon” valamit a megismerésben – ami nélkül tudásának mértéke nem érhető –, biológiai „bölcességnek” tekinti, mint a csirke képességét, hogy röviddel a tojásból való kikelése után ennivalót tud találni. Mindketten elfelejtik közben, hogy ennivalót találni, vagy mindig új ideákat találni a gondolkodásban, nem összehasonlítható teljesítmények, és egészen különösen, hogy előbbi nem „tanulás” eredményeképpen jön létre. „Szabályok és reprezentációk”⁸⁹ c. könyvében Chomsky egyértelműen azt a felfogást követi, hogy a beszéd végső soron biológiai tulajdonság. Ezekkel a gondolatmenetekkel a III. fejezetben foglalkozunk.

Chomsky nagyon is észreveszi, hogy a megjelenő beszéd csak „felületi struktúra”, ami mögött ki nem mondott, meg nem jelenő, „mélystruktúrák” vannak. Ezek propozíciók – mondatok –, amik tényeket, megállapításokat, ismereteket tartalmaznak. Ezek képezik a felületi struktúra alapját, ami implicite őket képviseli. Amit ebben a könyvben a nyelv rejtett részének nevezünk, nem, vagy csak részben egyezik meg a „mélystruktúrák”-kal. Mert ezeket is az értésnek kell létrehozni, hogy „nyelvtani transzformációk” révén lehetővé tegyék a felületi struktúrákat. Ezzel csak eltoljuk a legfontosabb problémát. A kérdés most: hogyan jönnek létre a „mélystruktúrák”? Mondatokba lehet önteni, ki lehet mondani őket. Létrejöttükben már működik a nyelv rejtett része – az, hogy a felületi struktúrákhoz való kapcsolatuk explicit vagy „hallgatólagos”, annak ebből a szempontból nincs jelentősége. A „környezetet”, a helyzetet, a kontextust adott esetben meg lehet fogalmazni nyelvileg; de az értésnek meg kell előznie a megfogalmazást. És ez az értés az, amit a nyelv rejtett, látens része alatt értünk, nem a *megértett* környezet maga, noha az igaz, hogy a környezet elemei gyakran nem jelennek meg explicit. Azt is hozzá kell tenni, hogy nem a „nyelvtan” – ahogy Chomsky-nál gyakran olvasható –

⁸⁷ Mint fent, 117. old.

⁸⁸ C.S. Pierce, *The Logic of Abduction*, New York, 1956.

⁸⁹ N. Chomsky, *Regeln und Repräsentationen*, Frankfurt/M., 1981 (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 351

„generálja” a mélystruktúrákat, hanem a beszélő, akinek a nyelvten ezt lehetővé teszi. Chomsky kifejezésmódja világossá teszi, hogy megfogalmazott vagy mintegy-megfogalmazott struktúrákra gondol, mi azonban magát a megfogalmazást nevezzük rejtettnek. Ami a felületi struktúrákban megjelenik, az egyébként nem *következik* a mélystruktúrákból, „valakinek” még használni kell ezeket, építenie kell rájuk.

A következő gondolatmenet jól mutatja, hogy Chomsky milyen kevésbé veszi észre megfogalmazásainak veszélyeit⁹⁰: *„Abban azonban meglehetősen biztosak lehetünk, hogy ha egyáltalán létezik magyarázat a vita tárgyát képező jelenségekre (a viselkedés és a tudás elsajátításának jelenségeire), akkor az fizikai magyarázat lesz, mégpedig egy érdektelen terminológiai okból. A „fizikai magyarázat” fogalma kétségkívül annyira ki fog terjedni, hogy minden bele fog tartozni, akármit is fedezzenek fel ezen a területen, ahogy már kiterjesztették, hogy magába foglalja a gravitációs és az elektromágneses erőt, a tömeg nélküli részecskét és még számos olyan entitást és folyamatot, ami megsértette volna korábbi generációk egészséges emberi értelmét.”* Akármilyen módon terjesztik is ki a „fizikai magyarázat” terminust, egy fizikai okokkal magyarázott jelenség determinált vagy véletlenszerű marad. Azt pedig már láttuk, hogy mindkét eset kizárja nemcsak a kreativitást, de magát a megismerést is. Chomsky azonban a kreativitás lehetőségét nagyon is elismeri, mert inherens emberi tulajdonságnak tekinti. De semmilyen elmélet sem tud megfelelni a kreativitásnak a nyelv területén vagy a kreativitás más területein, amelyik nem ismer el realitásként egy „nem-fizikai” elvet. Chomsky a maga módján le is vonja a konzekvenciát: ezekre a problémákra nézve meghirdeti az „ignoramibus”⁹¹ elvét.

A legtöbb modern kutató nagyon idegenkedik attól, hogy föltételezzon egy reális szellemi valóságot. Ez jól látszik Saussure jel-fogalmán is, ami a megjelenőt és a jelentést *együtt* tekinti jelnek, a rögzített nyelv alapelemének. Ez mutatja, hogy globálisan elismeri ugyan a nyelv látens részét („pszichikai valóság”); de a megjelenő résszel való összemosással részben mégis elfedi, tagadja önállóságát és ezzel legalábbis áttekinthetetlenné, ha nem inkább teljesen átláthatatlanná teszi a jelentés mobilitását (változékonyságát), a megjelenőtől való relatív önállóságát. Saussure követőinél csak Hjelmslev késői írásaiban lazul fel a „jelentés”.

Saussure jel-fogalma mögött az a hatalmas intuíció áll, hogy a *szó* jelenségében egy kettősség *egyedül*: egy elem a törvényszerűségek – a természet, a fizikaiság – világából egy másik világ elemével, aminek az ember szintén tagja, az is kell, hogy legyen, ahhoz, hogy megismerhesse a törvényszerűségeket és világukat. Mert nyilvánvaló, hogy csak olyan fórum ismerheti meg a törvényszerűségeket, ami kívül áll rajtuk, amire nem vonatkoznak a törvények.

Egy *kész világ* törvényszerűségeinek a világában élünk, különben nem létezhetne ráirányuló tudomány. Ez *zárt* világ, amiben elképzelhetetlen bármilyen kezdet, abszolút forrás, új teremtés, mert minden jelenség okánál rákérdeshetünk az őt megelőző okra: az ok-okozati láncnak nincs kezdete. Ahol minden kauzális vagy véletlenszerű, ott teremtés elképzelhetetlen. Csak éppen nem szabad elfelejteni, hogy a törvények világát is fölfedezték, és továbbra is ezt teszik. Az *ember* fedezi fel.

Erre csak azért képes, mert részese egy olyan világnak is, amire nem érvényesek a fölfedezett törvényszerűségek. Mivel a törvényszerűségek világa kész, és a tudati múlt szintjén jelenik

⁹⁰ N. Chomsky, *Sprache und Geist*, Frankfurt/M., 1973 (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 19), 160. old.

⁹¹ „Nem tudjuk.” Az agnoszticizmus egyik alapja. A XIX. században du Bois-Reymond tette közismertté. Aki azonban azt mondja, hogy a megismerésnek elvi határai vannak, nem veszi észre, hogy ez a mondás maga is megismerés eredménye. Honnan tudhatom, hogy van, amit nem tudhatok – eleve, elvileg sem? (Ford.)

meg, ezért múlt-világnak nevezhetjük. Ezzel azt akarjuk kifejezésre juttatni, hogy benne minden, az időbeli jövő is, kauzálisan következik a múltból. Az a fórum bennünk, amelyik rá tud látni a múltra, fel tudja fedezni, mint olyat, maga nem a múlt része, a jelenlétből néz a múltra.

A két birodalom – a múlt és a jelen birodalma – és a nekik megfelelő két tudati szint – a testiség, fiziológia, biológia és a szellem szintje – között találhatunk egy harmadik birodalmat: a szavak, az emberi lélek birodalmát. Az emberi szónak és megjelenési formáinak – nyelv, megismerés, kultusz, művészet – része van mindkét világban.

A törvények világa nemcsak abban fejeződik ki a szóban, hogy benne a szó – akusztikus, írásbeli stb. – nyomokat hagy, hanem abban is, hogy minden nyelvnek – a művészet és a kultusz nyelveinek is – rendszere van, ami törvényszerűségeik foglalata. A rendszer teszi lehetővé a jeleket, a jeleknek csak egy rendszer keretein belül van *jelentése*. Példa erre a nyelv fonológiai, nyelvtani, szintaktikai szabályai, a művészetek stílusa, a zene hangrendszere. Az improvizáló, szabad, újat teremtő alkotó ezeken belül fejezi ki magát. Ez a második elem az értelmes kifejezési lehetőségek korlátatlanságában fejeződik ki, ami független a nyelv szavainak számától és szabályaitól, mert a szavak jelentése nem, vagy nem teljesen rögzített.

A beszédben szabály és szabadság van. A szabadság világa a kijelentések időtlenségében, örök jelenlétében fejeződik ki. Csak a – nemcsak térbeli-időbeli értelemben vett – jelenből lehet beszélni. Ha a beszéd kiszámítható, vagy véletlen jellege van, mint a múlt világának jelenségei, akkor nem igazi beszéd, hanem reakció vagy ismétlés. Nyilvánvalóan ritkán beszélünk igazán, még ritkábban, mint ahogy *valóban* gondolkodunk, vagyis *újat* gondolunk.

Mi a szó? Erre csak szavakkal lehet válaszolni. A kérdezőnek és a válaszolónak tudatfölötti módon már tudnia kell, hogy mi a szó, már biztosan kell tudnunk használni ahhoz, hogy egy ilyen kérdés fölmerülhessen és hogy megérthessük. De ennek a megfontolásnak az alapján azt is mondhatjuk: szó az, ami félreérthető. Mert a szó *nem kényszerít*, még arra sem, hogy megértsük; és meg *lehet* érteni, mert félre is lehet érteni, és a félreértést észre lehet venni és korrigálni lehet. A szó, szemben a törvényszerűségek dolgaival és folyamataival nem kényszerít. Lehetővé teszi, hogy *szabad kapcsolat* jöjjön létre más szóra képes lényekkel. Ahol kényszer gyakorlására használják a szót, ott visszaélnék vele; az ilyen esetekben sem a szó kényszerít, hanem az általa kiváltott emóciók.

Az emberi szó révén így egyrészt beköltözik a különben mechanikus, biológiai, pszichológiai kényszer alatt álló kauzális világba a szabadság, az abszolút, ok nélküli kezdés lehetősége és ugyanígy a kérdés lehetősége, amit megelőz a csodálkozás, a nem értés észrevétele; másrészt, a szó magában hordja a nem mechanikus jellegű összefüggések lehetőségét is. A mechanikus összefüggések, az egyetlen összefüggés fajta, amit általában ismerünk, az ásványi világ lényegéhez tartoznak. Mivel a múlt-tudat csak mechanikus kauzalitást, mechanikus összefüggéseket képes gondolni, az élet és a lélek törvényszerűségeit is eszerint próbálja megérteni – és a szellem „törvényeit” ugyancsak.

A nem mechanikus összefüggések jellege olyan, hogy az elemek nem egymást határozzák meg, hanem egy fölrendelt, magasabb realitás teszi őket összességgé. Így van a beszédben, ahol a szavakat és mondatokat a meg nem jelenő értelem teszi sorrendbe, ragozza stb., vagy a zenében, ahol a dallam határozza meg a hangokat vagy esetleg egy darab egésze szabja meg a benne előforduló dallamokat, harmóniákat, fordulatokat stb. Tulajdonképpen minden emberi teremtés ilyen. Egy ház téglái vagy kövei, egy gép egyes mechanikus elemei, az építész vagy a mérnök

ideájának megfelelően kapcsolódnak egymáshoz, akik arra *használják* a mechanikus összefüggéseket, hogy megvalósítsák azt, amit létre akarnak hozni. Így használja például a beszéd vagy a zene a hangok, hangzók vagy írásjelek létrehozásához szükséges „mechanikát”.

A szó jelensége új elemet hoz a világba. Az ásványiságot, ami különben *hat* – kényszerítő erővel befolyásol –, a kifejezés szolgálatában használja. A kifejezés szó-jellegű mivoltában szabadon hagy, mert csak a befogadó *értése* révén tud hatni. Hogy milyen hatást ér el, az a befogadótól is függ.

Ahol különben szigorú kauzalitás uralkodik, a szónak köszönhetően megjelenik a kezdés lehetősége: minden igazi, emberi szó kezdés, mert nem szükségszerű. És minden akaratlagos beszédes hallgatás is kezdés, mert nem szükségszerű. A művészet vagy a morális élet teremtményei nem *következnek* semmiből; megvannak a feltételeik, de nem következnek belőlük. Ami jellegzetesen emberi, az szó: amit az ember a kifejezés érdekében tesz. Ezzel arra használja a törvények világát, az ásványiságot, hogy kifejezzon valami szó-jellegűséget: írásjellé, a szó-jellegűség jelévé konfigurálja át.

A nyelvek változnak az idők során, és a változások annál rejtélyesebbek, minél inkább tudatában vagyunk annak, hogy a nyelv létezése az emberi individuumhoz kötődik, de egyszersmind, lényege szerint, individualitás fölötti is. Változnak a megjelenő jelek, a szavak és a szabályok, de értelmük is változik, részben a megjelenéstől függetlenül, és mindez tudatos megegyezés nélkül. Hogy a beszéd melyik része jár elől a változásban, a megjelenő vagy a rejtett, az a tudati fejlődés szakaszától függ, attól, hogy megelőzi-e a gondolkodás emancipációját tanítójától, a nyelvtől, vagy utána következik be.

A két rész viszonya változik, az azonosságból kiindulva egészen a teljes kettősségig. Ezzel azonban megváltozik a szubjektum, a beszélő vagy a befogadó viszonya is a tartalomhoz, a jelek jelentéséhez. Így ma, a tartalmat objektívnek, a beszélőn kívülinek érezzük; a kint és a bent azonban egykor – mint ma is a gyereknél – nem volt elválasztva. Így például a „Nap” – ma az asztrofizika tárgya – egykor lényeg, világaspektus, stílusjegy volt, egyszersmind – ahogy ma nevezzük – „megismeréssé válása” is, ami nemcsak az emberhez, hanem a Naphoz is hozzátartozott, mondjuk így: „a Nap és megismerése az ember által” vagy „a Nap az emberben” vagy „az ember a Napban”.

A nyelv rejtett részében bekövetkező változások a tudatfölöttiben játszódnak le. Ezek a változások döntő befolyással vannak a megjelenő nyelvre. A megjelenő jel nem statikus jelenség, akkor sem, ha írásban vagy hangfelvételen rögzítjük; csak látszólag, mert a legrögzített „szó” nem *szól*, hacsak nem az olvasó látásban vagy értő hallásban – egy aktus, ami elkerülte a strukturalista lingvisztika figyelmét. A szó, a beszéd csak illékony nyoma egy, az észleleti világban meg nem jelenő lényiségnek. Ha befagyasztjuk a nyomokat, akkor újra ugyanolyan folyékonyra kell tennünk őket, amilyenek keletkezésükben voltak, újra életre kell keltetnünk őket. A szó sorsa így folyamatos lélegzés rejtett élete és megjelenő, önmagában halott nyomai között.